

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Sor. 126

Title: Akhyata Shukti Vada
Col.

Commentary on "Akhyāta Śaṅkhitā"		Title
:	:	Tarka Vageesh
:	:	Editor
:	:	Bhaktācharya
:	:	Year, Vols.
:	:	Publisher
126	:	Remarks

126

स्य

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ क्वचिदाचरपुटेन पूरयन्वशि कां प्रवक्तुं पुलपेति मोहयन्निवित्तमामलेच ॥
 ॥ नापातु कोपिनव नैरदछविः ॥ १ ॥ श्रीमतामपुराणा यतर्कवागीशधीनता आख्यातशक्तिवा ॥
 ॥ दस्य क्रियते निर्वृतिः शुभा ॥ २ ॥ आख्यातशक्त्येनिरूपयति आख्यातस्येति आख्यातपत्न ॥
 ॥ वावष्टिन्तशक्त्यताकप्रियर्च ॥ तेनैवक्ष्यमाणहेतोर्नैवेष्ट्यधिकरणे आख्यातत्वे च सके ॥
 ॥ तद्विशेषसंबंधेनाख्यातपदत्वं न तु जातिस्तिष्ठादिनासां कर्मानामावाच्चे शक्त्यतय ॥ ३ ॥
 ॥ अदकं च न तदे किंतु प्रत्येकं तिष्ठेति कमेव आख्यातत्वप्रकारेणानंदशापोकात्तापव्याक ॥
 नि ॥ अणानभिज्ञानेतिष्ट्यादिनाशानाद्यावद्वोचमात्रस्यैव शक्तिः श्रमजन्यत्वप्रसंगात्तत्तिष्ठति ॥
 ॥ प्रकरेणानंदशापोतत्प्रकरेणानाद्यावद्वोचानुदयस्य सर्वसिद्धत्वात्तापत्नत्वं प्रव ॥
 ॥ तत्त्वं चरागजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो हंपते अहंप्रवृत्तोस्मि अहं करोमि इत्यनुव्यवसाय ॥
 ॥ साक्षिको निवृत्तिजीवनयोऽनियतव्यावृत्तोजातिविशेषः निवृत्तिजीवनयोऽनियतव्यवसाय ॥
 ॥ जन्यत्वात्तत्तानुव्यवसायविरहाच्चैष्टजनकतावच्छेदकोपि स एव निवृत्तेष्टेष्टजनक ॥
 ॥ त्वविरहात्सुष्ठुत्वे शरीरकर्तृणां चैष्टत्वेनानानावात्तत्रापि चैष्टत्वस्यानुभवसिद्धे ॥

॥ रागजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तिव्यापको निवृत्तिव्यावृत्ते जीवने नियतस्य चारणो जातिविशेषः ॥
 ॥ एवञ्चेष्टाजनकतावच्छेदकः स च नारव्यतस्य शक्यतावच्छेदकं तथा स सारव्यतस्य शक्यता ॥
 ॥ तु पर्याप्तत्वात्तु पपत्तेः ॥ सुष्ठु सै जीवने नियतस्यै पिस्वार्थस्य ककरोतीति व्यवहाराभा ॥
 ॥ वेनरागजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तिव्यस्यैव कृत्वा तु शक्यतावच्छेदकत्वात् ॥ एतेन प्रवृत्ति निवृत्ति ॥
 ॥ नि जीवने नियतस्य चारणं गुरु विभाजकतावच्छेदकं प्रपन्नत्वेन मेवारव्यतस्य शक्यता ॥
 ॥ तावच्छेदकं न वै वंशकरो चर निवृत्तिदशापानपि पचतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यं निवृत्ति ॥
 ॥ तेऽक्रियानुकूलत्वाभावात् ॥ क्रियानिष्ठसाध्यत्वाव्यविकल्पाण विषयत्वानिरूपकत्वाच्च ॥
 ॥ वदारासंभवात् ॥ आरव्यतार्थपन्नत्वात् ॥ त्वत्वेनैव स्तादृशसंबन्धेनैव च यस्य साक्षात् ॥
 ॥ तत्त्वोपता भ्रमस्तथा प्रयोगस्यैवत्वात् ॥ प्रवृत्तिव्यस्य शक्यतावच्छेदकत्वेनैव विवक्षितत्वात् ॥
 ॥ उपता भ्रमनादृशप्रयोगस्यैवत्वात् ॥ तत्त्वोपता भ्रमस्तथा प्रयोगस्यैवत्वात् ॥
 ॥ स्पष्टत्वात्तु पर्याप्तत्वात्तु पपत्तेः ॥ गुरु विभाजकतावच्छेदकत्वेनैव स्यात् ॥
 ॥ प्रवृत्तिव्यस्यैव तस्य गुरुत्वात् ॥ न च प्रवृत्तिव्यस्य शक्यतावच्छेदकत्वेनैव त्रैविध्यं ॥

रामः

९

श्वरो वेदवर्कः श्वरो वेदः श्वरो वेदः

अथ

॥ तीसादेकैक्यं श्वासा नुकूलप्रज्ञानुभव इति वा ॥ तत्र श्वासात्तु प्रतीतेः ॥ शरीरक्रिया विशेषस्य ॥
 ॥ सत्त्वात् ॥ न च तत्त्वोपता प्रवृत्तिव्यस्य शक्यतावच्छेदकत्वेनैव त्रैविध्यं ॥ श्वरो वेदः प्रपुंके इत्यादौ कर्तव्येदाभिन्नत्वात् ॥
 ॥ कूलपत्तेस्तानुभवो वेदजनकतावच्छेदकत्वेनैव त्रैविध्यं ॥ तानुभवो वेदजनकतावच्छेदकत्वेनैव त्रैविध्यं ॥
 ॥ तन्मात्रा पक्षधर्मतया च प्रवृत्तिव्यस्यैव त्रैविध्यं ॥ तानुभवो वेदजनकतावच्छेदकत्वेनैव त्रैविध्यं ॥
 ॥ हकप्रज्ञात् ॥ सिद्धत्वात् ॥ यच्च तत्र वच्चादिधातोरेव पन्नत्वात् ॥ तानुभवो वेदजनकतावच्छेदकत्वेनैव त्रैविध्यं ॥
 ॥ विभक्त्यर्थः ॥ आरव्यतस्य श्रपत्तमेवार्थः ॥ आरव्यतस्यैव वापन्नत्वात् ॥ तानुभवो वेदजनकतावच्छेदकत्वेनैव त्रैविध्यं ॥
 ॥ कृत्वा च भिन्नातपर एव तानुभवो वेदजनकतावच्छेदकत्वेनैव त्रैविध्यं ॥ तानुभवो वेदजनकतावच्छेदकत्वेनैव त्रैविध्यं ॥
 ॥ त्रैविध्यं ॥ कृत्वा च भिन्नातपर एवार्थः ॥ आरव्यतस्यैव वापन्नत्वात् ॥ तानुभवो वेदजनकतावच्छेदकत्वेनैव त्रैविध्यं ॥
 ॥ न च श्रपत्तमेवार्थः ॥ तानुभवो वेदजनकतावच्छेदकत्वेनैव त्रैविध्यं ॥ तानुभवो वेदजनकतावच्छेदकत्वेनैव त्रैविध्यं ॥
 ॥ त्रैविध्यं ॥ कृत्वा च भिन्नातपर एवार्थः ॥ आरव्यतस्यैव वापन्नत्वात् ॥ तानुभवो वेदजनकतावच्छेदकत्वेनैव त्रैविध्यं ॥
 ॥ त्रैविध्यं ॥ कृत्वा च भिन्नातपर एवार्थः ॥ आरव्यतस्यैव वापन्नत्वात् ॥ तानुभवो वेदजनकतावच्छेदकत्वेनैव त्रैविध्यं ॥
 ॥ त्रैविध्यं ॥ कृत्वा च भिन्नातपर एवार्थः ॥ आरव्यतस्यैव वापन्नत्वात् ॥ तानुभवो वेदजनकतावच्छेदकत्वेनैव त्रैविध्यं ॥

रामः

१०

आ-दी-॥ मकरोत्तरापरिग्रहः। आदिपदाकारेण तुपाकं करोतीत्यत्र कुरोति नापश्यतीत्यादेरविवरणम् ॥
 ॥ यथा श्रुता संगतेऽभ्रमेव पञ्चतिपाकं करोतीत्यादिविवरेषु पञ्चतिपादस्वफतपापञ्चपद ॥
 ॥ तिपदपदपाकपदसमभिवाहारेण कृत्वा तुः पाकसमानार्थकत्वं कुरे समानार्थकत्वं परः ॥
 ॥ आश्रयत्वविवरणीर्थाः। एवंपञ्चपदपाकसमानार्थकं तिपदकुरे समानार्थक इत्यादि बोध्यः ॥
 ॥ एवं सर्वत्रैव विवरणे तत्तत्समभिवाहारेण तत्तत्समानार्थत्वे तत्तत्समानार्थकत्वात्तद्विवाहाराः ॥
 ॥ त एव पदसमानार्थकतया पदोप्यते तत्तत्स्य विवरणमिति ग्रामाणि काः। ननु तथापि स्वरा ॥
 ॥ क्यप्रतिपादकताविशेषसंबंधेन कुरे धातुमत्वक्षणापात्रात्। अमेण वा स्वराक्यप्रतिपा ॥
 ॥ दकैरादैनैकांति कर्मि सत आह। व्यवहारादिवेति। वाच्यकं विना स्वसाध्यस्य वाच्यकं पदं ॥
 ॥ शेषेण तदभाववत्त्वविशेषेण सहचार्येण। व्युत्पत्तेः। व्युत्पत्तिर्भवति। शक्तिरहसंभवा ॥
 ॥ इति पावत। गवादि व्यवहारोपपागवादिपदस्य स्वराक्यत्वरूपस्वसाध्यस्य वाच्यकं पदं ॥
 ॥ विशेषणलक्षणाशक्तिः। अमजन्यस्वराक्यप्रतिपत्तिविषयतासंबंधेन गवादि व्यवहारः ॥
 ॥ वत्तदभाववत्त्वसंतीति विशेषणविशिष्टीभूतप्रतिपाद्यतासंबंधेन गवादि व्यवहारः ॥
 ॥ इति शक्तिसाध्यकः। तथा कुरे धातुत्वादिरूपविवरणमपि प्रवृत्तिवाच्येनैव क्यता ॥

राम

२

॥ कृत्वादिरूपस्वसाध्यस्य वाच्यकं पदं विशेषणलक्षणाशक्तिः। अमजन्यस्वराक्यप्रतिपत्तिजनः ॥
 ॥ कृतासंबंधेन कुरे धातुत्वादिसंवेतदभाववत्त्वसंतीति विशेषणविशिष्टीभूतप्रतिपाद्यतासंबंधेन गवादि व्यवहारः ॥
 ॥ प्रतिपादकताविशेषसंबंधेन प्रवृत्त्यादावाख्यातादेः शक्तिर्बोध्यकर्मि सत आह। आख्यातस्येति ॥
 ॥ वाच्यकाभाववत्त्वं हेतोर्विशेषणोदयमिति भावः। अत एव शक्तिग्रहं व्याकरणे पमानं ॥
 ॥ कोशात्पवाक्यप्रवहारतश्च वाक्यस्य शेषादिवत्तेर्वेदंति संनिध्यतः सिद्धपदस्य च ॥
 ॥ इति पदं ति। अनुमानपदं व्यवहारादीतरुत्तराङ्गानुमानपर। तेन व्यवहारादेर्न पृथक् ॥
 ॥ अनुपादानविरोधः। सांप्रदायिकास्तु न आख्यातस्य किं वाक्यमिति सत आह। आख्यातस्येति ॥
 ॥ अत एव शक्तिग्रहं व्याकरणे पमानं ॥
 ॥ अत एव शक्तिग्रहं व्याकरणे पमानं ॥
 ॥ आह। पञ्चतीति। करोति नेति। अनेदेव तीया। अन्वयश्चास्य विवरणे। विवरणं स्वसः ॥
 ॥ मानार्थकतया तापनं। तापनं च तन्मात्रानुकूलः शब्दः प्रमाप्यत्वं च स्यर्थः। तथा च वि ॥
 ॥ वरणमेव मानमिति भावः। ननु विवरणस्य शक्तिप्रमापकत्वेन शब्दविचयैराशङ्कः ॥
 ॥ यदाप्येव वाक्यार्थत्वेन भावादिसंभवाह। व्यवहारादिवेति। तथा चानुमानवि ॥
 ॥ अथैव तस्य शक्तिसाध्यकत्वमिति भावः। अनुमानं चोक्तप्रापमिति वाच्यं कुः ॥ न ॥

आ. टी. ॥ ननु तत्र प्रसङ्गः अत्र ननु विप्रविष्टा निरूपिता धारत्वसंबन्धेन क॥
 ॥ तदपि दास्येति मना नु कूल व्यापारान्वयस्य सौ कांक्षित्वा म न विप्रविष्टा व्यापारस्य निरूपिते विरहान्ना॥
 ॥ ति प्रसंग इत्यत आह ज्ञानातीत्यादि तस्या वक्ष्यते ननु कल्पनीया अप्यत्र निरूपित लक्षणमेवोप॥
 ॥ यथैतौ नानु कूल व्यापारे लक्षण कल्प्यते इति भावः अत्र च श्रुती नानातीत्यादौ व्यापारस्य वि॥
 ॥ प्रसपादुक्त निष्पत्तीति भाग आह लक्षण एषां तदनु कूल प्रवृत्तेर विप्रसपात्तमततदेवैति पा॥
 ॥ लक्षणयोस्तु प्रवृत्तिरन्यत्वं मसंभावमेवेति भावः पुनस्तु तेषु प्रवृत्तिव्यापारो रप्रतीता॥
 ॥ वपि आत्मनो योगादिरूपे व्यापार आत्मनिसंभव एव अतिप्रसंग निरासे विधात्व॥
 ॥ विप्रविष्टा निरूपिता धारत्वस्य संबन्धेन निरूपिता भुपगमादेव संभवतीत्याशयेनोक्तं॥
 ॥ विप्रते निद्रातीत्यादि विदेः कालसंबन्धेन मर्षः तदनु कूल कृत व्यापारयोश्च न घटत्वा॥
 ॥ दौ संभवः एवं सिद्धय नाडी विशेषावच्छेदे नात्मनो योगो निद्रा निद्रात्वं पुनैतत्तिसाधा॥
 ॥ रणे नाडी विशेषवृत्तिर्ज्ञाति विशेषः तेन सुषुप्तौ निद्रातीति प्रयोगो नानुपपन्नः तादृश॥
 ॥ निद्राश्रमत्वव्यवहार आत्मनि म नो व्यावृत्ते नात्मत्वविशिष्ट समवाय संबन्धेन शरीरे॥
 ॥ च स्वसमवायि समवेतादृशारब्धत्व लक्षण परंपरा संबन्धेन असाधारण तदनु कूल॥

राम
४

॥ तात्र व्यापारश्च न कश्चिदात्मनिसंभवतीति भावः वस्तुतस्तु विप्रतेरस्य पूर्व निद्रातीति पाठः निद्रा॥
 ॥ नमिहारय नाडी विशेषेण मनः संयोगः तदा अप्यत्र व्यवहार आत्मनिसंभव वापि समवेत शरीरार॥
 ॥ म कदृष्टवत्वरूप परंपरा संबन्धेन शरीरे वस्त्वसमवायि समवेत द्रव्यत्व लक्षण परंपरा संबन्धे॥
 ॥ न असाधारण तदनु कूलता अथ व्यापारश्च कश्चिदात्मनिसंभवतीति भावः पथा स्वसमवाय॥
 ॥ पिसमवेत शरीरारं भकादृष्टवत्वादिरूप परंपरा संबन्धेन शरीरे निद्राश्रमत्वमात्मनस्तथा॥
 ॥ तदनु कूल व्यापारस्य नाडी त्रिपादेरपि तेन संबन्धेनात्मनिसत्त्वसंभवादुक्त विप्रतदुति कालः॥
 ॥ संबन्धित्वरूपस्य विप्रम नत्वस्य चानु कूल व्यापारो न कश्चिदुत्पत्तौ संभवतीति भावः पा॥
 ॥ नु विदेरर्थस्य सत्तात्मकता तदनु कूल व्यापार एवाप्रसिद्ध इति तत्र सत्ता जातेस्तदर्थत्वे वि॥ अ॥
 ॥ घट इत्यादौ लडाघर्षीतीतत्वा घन्यमानुपपन्नैः ननु योग्यतायादौ गम नादिविप्रिष्टा॥
 ॥ व्यापारवत्त्वस्यापि प्रत्ययात् तत्रापि निरूपित लक्षण पक्षे जानातीत्यादौ आश्रयत्वस्येन ४॥
 ॥ बीरेवेत्यत आह गत्यादि तारयोग्यतायादौ गत्याश्रयत्वमात्र प्रतीतिरस्य आदिपदाद्रव्य॥
 ॥ सजतीत्यादौ आगादेः परिग्रहः ननु पूर्वोक्तेषु जानातीत्यादिषु जानादेः परिग्रहः मात्रांशस्य॥
 ॥ पुनरुक्तत्वापत्तेः अतएव जानातीत्यस्य पूर्वगच्छतीति पाठः प्राप्तादिकः क्वचिच्चात्रमात्रप॥

आ. टी.
५

॥ दसंवलितो नपाठः जानातीत्यस्य पूर्वगच्छतीत्यपि पाठः । तत्र गच्छति जानातीत्यादौ धात्वर्थानुक्तं ॥
 ॥ लृकृतिव्यापारपौरप्रतीतावपि आश्रयत्वस्याप्रतीतो न तत्र लक्षणासंभव इत्यतः तत्र गच्छतीति ॥
 ॥ ति । आदिना ज्ञानादिपरिग्रह इति ध्येयम् । आश्रयत्व इति । निरूपकलक्षणेन नान्वयि । जानादी ॥
 ॥ नां चतुर्णामाश्रयत्वसमवायेनावच्छेदकतया च बोध्यम् । तेन चैत्रादिशरीरेषु जानातीत्यादि ॥
 ॥ प्रयोगोपपत्तिः । न वाच्यो जानातीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । गत्यादेराश्रयत्ववसमवायेनैव ॥
 ॥ बोध्यम् । तेन पथा कथं चित्संबन्धमादाय नातिप्रसंगः । न चैवमात्मगच्छतीति प्रयोगो ॥
 ॥ न स्यादिति वाच्यं इष्टत्वात् । अहंगच्छामीत्यादौ उच्चारयित्रीति शरीरस्यैव चैत्रत्वादिरूपं ॥
 ॥ पेणा सदादिशब्दप्रत्ययानां न्वयानुपपत्तिः । भूतत्वात्तापचयीति प्रयोगवारणाय ॥
 ॥ वच्छेदकतासंबन्धेनैव कर्तृपदार्थे आख्यातार्थपि नान्वयस्य साकांक्षत्ववादिना ॥
 ॥ मप्यहपनामित्येव च सीत्यादौ नान्वयानुपपत्तिः । उच्चारयित्रीति शरीरस्यैव चैत्रत्वादि ॥
 ॥ त्वादिरूपेण सदादिशब्दवाच्यतया वच्छेदकतासंबन्धेनैव प्रवृत्तेस्तत्रान्वयसंभवः ॥
 ॥ इति ध्येयम् । ननु तथाप्यनुक्तलक्षणापारे निरूपकलक्षणावयवकीर्तनेन श्रुतीत्यादौ ॥
 ॥ वलीपिपुवर्तमानोपपत्तिकनाशविशिष्टव्यापारवत्त्वप्रतीतिः । तादृशव्यापारवत्ता ॥

राम-
५

॥ चनाशकतावच्छेदकतासंबन्धेनैव तत्राह । न श्रुतीत्यादौ विधि । तथैवानुभववदिति भावः । प्र ॥
 ॥ यपि प्रतिषेधो गितासंबन्धेनाश्रयत्वमेवाचक्षितीति त्रयसंभवति । आमानि प्रातीत्यादौ न्वयबोधो ॥
 ॥ नुरोधेन संबन्धितासाधारणश्रयत्वस्यैव लक्ष्यत्वात् । तथापि प्रतिषेधो गित्वप्रकारेणैवानु ॥
 ॥ भवस्य तत्रानुभवसिद्धत्वात् स रित्यागः । न नुरोधेन गच्छति चैत्रो जानातीत्यादौ वृत्तिरिति नुपती ॥
 ॥ त्यादौ च धात्वर्थकर्तृपदार्थयोः संसर्गसर्पदमेवाश्रयत्वप्रतिषेधो गित्वयोर्भाति संभवात्किं ॥
 ॥ लक्षणाभ्युपगमेन । आख्यातस्य तु पृथगप्ययं वर्तमानत्वादिकं संख्यावाचोऽस्ति त्यत आ ॥
 ॥ हचैत्र इति । अन्वयावोच्यते । धात्वर्थकर्तृतासंबन्धेन तदुक्तस्य कर्मतासंबन्धेन चैत्रस्यान्वयावोच्यते ॥
 ॥ तद्वद्व्यात्वर्थस्य पाकस्य कर्मतासंबन्धेन तदुक्तकर्तृतासंबन्धेन चैत्रादावन्वयावोच्यते सत्यं ॥
 ॥ इदमुपलक्षणाज्ञानं चैत्रस्यादौ आश्रयतासंबन्धेन चैत्रादौ जानादेरन्वयावोच्यते सत्यं ॥
 ॥ ध्येयं । एतेन चैत्रः पचति तदुक्तस्य त्रपाकविशेषकतदुक्तप्रकारकी न्वयबोधवारणाय तत्र ॥
 ॥ पचव्यात्वर्थस्य नामार्थविशेषतया न्वयबोधो व्युत्पन्नोऽस्तु प्रकृते च नामार्थकर्तृविशेषतया ॥
 ॥ गम्यादिधात्वर्थस्यान्वयबोधेन किमुपि वाचकमिति प्रत्युक्तं । स्तोकपत्रादीत्यादौ धात्वर्थनामा ॥
 ॥ येषां भेदसंसर्गो न्वयबोधोऽदृशनादुक्तं । भेदेनेति । अभेदातिरिक्तसंबन्धेनैवार्थः । अभेदः ॥
 ॥ स्तौतात्म्यं । साक्षादन्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया । शब्दाजन्मतया तदुक्तं पचतीत्यादौ नामार्थः ॥

॥ एवमन्तरीयकेन तो भूतं ननु मया कृतमिति व्यवहारः । व्यवहारे प्रसिद्धमहर्तव्यता न स्पष्टे वहेतु ॥
॥ वातप्रतिसंस्थानत्वप्रवेशः । तथा च क्रियायाः कृत्यार्थत्वे प्रियाजन्यत्वस्यैव तादृश व्यवहारः ॥
॥ रविषयतावच्छेदकतया तु न्यस्तप्रतिसंस्थानदशायां नित्यकर्मजन्यत्वप्रतिसंस्था ॥
॥ नादकृतव्यवहारा नापत्तिरिति भावः । इदमुक्तं ॥ नान्तरीयके पिमया कृतमिति व्य ॥
॥ व्यवहारप्रसंगात् । ममानकृतमिति व्यवहाराप्रसंगाच्चेति ध्येयम् । आचार्येण प्रथमं यु ॥
॥ किमपि ध्यायत इति तीर्थापुक्तिमाह । रात्रादिबदिति । शीतपदादिबदित्यर्थः । आ ॥
॥ अप्यपेति । तथा च तच्च कृतिमतिराक्तावपि स विषयव्याहारे स्मृतस्य अपेक्षितं ॥
॥ लक्षणा । अन्यथा कर्तृत्वकृतिकर्तृत्वव्यपः स्यात्स वायेत्यत्र तैत्तिभावः । न चेदमे ॥
॥ वासिष्ठ । किं कर्तृपदं क्रियाश्रयबोधकम् । अनुकूलव्यापाराश्रयबोधकं वेत्यत आ ॥
॥ हा । क्रियाश्रय इति । क्रियास्पन्दः । अनुकूलव्यापारस्येति पाठः । तदनुकूलव्यापारस्येति ॥
॥ पाठः । आमादिकः । तस्य देन क्रियानुकर्षद्वयं करोति च । स्पष्टकर्तृत्वादौ स्पन्दानुकूलः ॥
॥ व्यापारस्य कृत्यार्थत्वात् न भुक्ता मातृप्राकरोतीत्यादि स्थितविशेषा मिश्रायेण ॥
॥ तदमिध्या नमतस्माद्दशापठेपिनदूषणमिति केचित् । प्रथमे दूषणमाह । तदा ॥

असंगतः २

॥ यति। तथा चतुःशतः पाकः कर्तव्यः पच्यविषयवहारः स्यात् ॥ द्वितीये दूषणमादि कारकमात्रमिति स्यात् ॥
॥ तीकाष्ठादेरपि पाकः कुतः संयोगादिमत्त्वाच्चैत्रैव तत्रापि कर्तव्यवहारापातादिति भावः ॥ कुत्र भावः ॥
॥ तोशस्य तस्य च जनकव्यापारत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति केचिद्वदन्ति न्तमना रां कते ॥ अ
॥ येति। यथेष्टातिगमनं करोतीति। तथा च तदिवरणवत्ताचलो न कृत्र्यः किं नु जनकव्यापारः ॥
॥ पारएव तदर्थः। यथेष्टागमनं करोतीत्यादौ कर्मविभक्ते निरूपितत्वमर्थः। कृत्र्ये केदे शोज।
॥ न कत्वेव तदन्वयः। आख्यातस्य अयत्नमर्थः। गमनविशिष्टव्यापाराश्रयत्वनिरूपिता ॥
॥ चारतासंवेन चरयादौ तदन्वयः। तेनान्यदीमागमनात् कुतः नोदनादिमत्ताप्येति ॥
॥ न न करोतीति न व्यवहारइत्येवमाशयः। वीजादिनिष्ठत्वं ततोपायः ॥ अन्वयश्चास्पृक् ॥
॥ अर्थव्यापारे जन्यत्वस्येव जन्ममात्रनिष्ठार्थः। न वै वक्रिया जन्मत्वाप्रतिसंस्थानदशाया ॥
॥ नितरूपत्वं जन्मत्वप्रतिसंस्थादिकुरेकतव्यवहारो न स्यादिति वा मातरा नीतनव्यहारे ॥
॥ ओषलेकाक्षणिकत्वात्। नितरान्यत्वेन नितरान्यमपसंवेन च निष्ठार्थत्वात्। भनए ॥
॥ वनांतरापके मयान कृतमिति व्यवहारोपि व्याख्यातः। क्रियादिजन्यत्वमादाय कृतमवहा ॥

ना ३

कागक

आ. सी. ॥ रे चैष पत्तेरिषे प्रामा रायः न वेवकारकमात्रेव कर्तव्यवहारप्रसंगस्य त आह। कर्तपरेवेति। निरूढ॥
॥ लक्षणं प्रवृत्तौ निरूढलक्षणा॥ भवतां व्यापारेपेक्षो व्यापार इव। अन्यथा कर्मणिकारकव्यवहारो न॥
॥ स्यादिति भावः। प्रवृत्तिः। क्रियायाः प्रयत्नः। क्रियादिरूपजनकव्यापाराप्रयत्नात् कर्मोदाविति यावत्। न॥
॥ तत्प्रयोगः। न कर्तव्यप्रयोगः। वस्तुतस्तु कर्मादावपिकारकप्रयोग इव कर्तव्यप्रयोगोऽप्यभ्युपेयते। अतः॥
॥ एव विवक्षातः कारकविभक्तयो भवेतीति शाब्दिका इत्यभिप्रायेण दीप्तनेन स चितः। एव चेति। कर्मो॥
॥ पलावाचकत्वे चैस्यर्चः। न कर्मापारहवारव्यातस्याप्येदं सत्तत्त्वात् न्विते। उक्तहेतुद्वयस्य प्रवृत्तिः॥
॥ त्वविशिष्टशक्तिसाध्यकत्वात् संभवादिति भावः। आपारत्वं च धर्मत्वं। तच्च यत्नसाधारणमपि ते॥
॥ न परमेश्वरो वेदवर्तीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः। अस्याप्यारण्यजनकत्वस्यैव शब्दात्तावच्छेदकतया॥
॥ चनेश्वरपचते कृष्टः पचतीत्यादिप्रयोगः। अन्यथा प्रवृत्तिशक्तिवादिनामप्यप्रतीकारात्। प्रवृत्तिः॥
॥ त्विह स्वभगवच्च लैपिसत्त्वात्। आत्मा च पचतीत्यादिप्रयोगे चैष पत्तेरिति निगर्तः। ननु तत्पत्तिः॥
॥ पिविनिगमकाभावात् शक्तिसाध्यकहेतुनैव प्रवृत्तिस्त्वविशिष्टशक्तिः सत्यतीत्यत आह तत्त्वात्॥
॥ आहुतेति। एतेन शक्यतावच्छेदकजनकत्वदले अनन्यथा सिद्धत्वात् प्रवेनास्य अचेतनेपीति॥

रामः
८

॥ अग्निकाष्ठापावपीसर्पः पचतीति प्रयोगः । व्यापसानुबन्धिविशेषतया संबंधेन पचतीति प्रयोगः स्यात् ॥
 ॥ सत्वात् । प्रयोगश्चेतीत्यादिना अपत्यप्रतीतेरेव न व्यक्तं त्वोदृतस्य दिसागः । अनुत्तरमात्रस्य व्याप्ता ॥
 ॥ रेतक्षणेभ्यस्तथाह । क्रियाविशेषः । गोणत्वलक्षणानेज्जन्यत्वेन संबन्धितुल्यप्रमाणदेरपि ॥
 ॥ पाकानुकूलत्वात् तदा नीमपि पचतीति प्रयोगः स्यादित्यत आह । प्रयोजनस्य लक्षणादिति ॥
 ॥ जनकप्रवृत्तित्वस्य शब्दप्रतावच्छेदकत्वाद्वादी शब्दतो कथयितुं नार्हति । आख्यातस्य जनक ॥
 ॥ प्रवृत्तित्वविशिष्टशक्तत्वेनेत्यर्थः । पचतीत्यादौ जनकप्रवृत्तित्वानुभवः । पाकजन ॥
 ॥ न केवलानुभवः । पचा विना भूतेनेति । चेत्रत्वादिविशिष्टजनकता संबंधेन पाकजनकस्य ॥
 ॥ न व्याप्येनेत्यर्थः । पाकादि क्रिया विशेषकारणस्य जनस्मेति पाठः । पाकादिलक्षणक्रिया ॥
 ॥ विशेषजनकस्य जनस्येत्यर्थः । क्रिया विशेषेणेति तृतीयान्तकोटिकारणत्वाच्चित्तनिर्मुक्त ॥
 ॥ पितृत्वस्य तृतीयोपादानाद्यप्येवार्थः । तथा च चेत्रः पाकजनकप्रवृत्तित्वानुभवः । पाकजनकत्वादि ॥
 ॥ तनुमानप्रकार इति भावः । केचित्पला विना भूतेनेति । तादात्म्यसंबन्धेन जनकमलम् ॥
 ॥ व्याप्येनेत्यर्थः । क्रिया विशेषेणाभावात्पश्यित्वा कादिविशेषेण । कारणस्य जनक ॥
 ॥ त्वविशिष्टस्य अनुमानात् । जन्यत्वसंबन्धेनानुमानात् । अप्रयोजकजनकप्रवृत्तित्वानुभवः ॥

आ.टी. ॥ पा. क. लि. नुमानप्रकारः। सोरादिपाके पंतो भगवत्पदतिजन्यत्वं स्पैवस्य नान्यमिति चारः॥ त॥
 ९ ॥ द. नंतरं चानुमानोपस्थिते स्पत्रनकता विशिष्टस्यैव न पलस्यैकदेशो जनकत्वे निरूपितसंब॥
 ॥ येन ध्यातृप. स्थितपाकादि विशेषस्य विशेषणतया न पशति भावः एतेनानुमानासाको॥
 ॥ जनकपत्न्या ब्रह्मादिप्रतीत्युपपादने पिपाकजनकपत्न्या निति विलक्षणानुभवस्यानु॥
 त ॥ पपादनात् इदमसंगमिति परास्ते। अत्रे वाच्ये व मित्यत्र बतमी नत्वपदं पाकवत्स्याप्युपल॥
 ॥ अकमिति व्यावृत्तः। न नैव पचति पाकजनकपत्न्या निति विवरणमसंगतं। तेन प्रवृत्ते॥
 ॥ तिरपदस्य पत्नपदशब्दोपस्थापकत्वबो धनादित्यत आह पचतीति तास्यैव विवर॥
 ॥ ए. मिति परंपरमाय नपदशब्दप्रतीतीष्टमे दुरितत्वस्य तिरपदबो धकं न तु तदुपस्थि॥
 ॥ ति जनकता बो धकं मित्यर्थः। पदात्तास्यैव विवरणं। तत्परत्वे मा त्रबो धकं पत्नपदशब्दस्य॥
 ॥ प्रतीतीति पदशब्दोत्तरत्वमात्रबो धकमिति भावः। न तु तिपदे तदुपस्थितिजनकत्वबो॥
 ॥ अकमित्यर्थः। न तु विवरणे न स्वप्रतिपाद्योपस्थापकत्वमेव विव्रीपमाणे बो ध्यत इत्य॥
 ॥ त आह विवरणस्य स्वप्रतिपाद्योपस्थापकत्वबो धकत्वं निपमे इत्यर्थः। अतिरिक्त॥
 ॥ पि आख्याता र्थविशेष्यत्वेनाभिमतस्यापि। वाच्यतापत्तेः। न वन्मते आख्यातपदव्या॥

अन्येति

पलस्यस्याप

राम ९

॥ अतपते। म. तु पदशब्दोपस्थापकत्वस्य प्रयोक्तृविवरणे न तिपदे बो धनात् अतो न निपमे इति भा॥
 ॥ वे। अत्रेवमिति एवं प्रवृत्तिरिति विशिष्टस्य आख्यातानुपस्थाप्यत्वे वर्तमानत्वे आख्यातोपस्थापिते वर्तमान॥
 ॥ नत्वोपलस्य। प्रवृत्तित्वविशिष्टस्य। अपद. पत्न्या तदनुपस्थितत्वात्। आदीत्याकांक्षेति निपनादि॥
 ॥ तिभावः। अर्था. आहारवादिमतमवले व्यकता विदपदार्थवि अ. न्येव कुं शब्दत इत्यतो वृत्तिविरो॥
 ति. ॥ अमप्याह। अन्ये केचिदनु अ. ध्यातृपदात्तम. नोपस्थितो वर्तमानत्वा न्येन विषयतीत्यत आ॥
 ॥ ह। अन्यत्रेतीत्यहः। क्षेत्रपचतीत्येदं न्यत्रा. क्रि. तां संदे। एतं नृत्तलतिगृहीतीत्यादौ इत्युप॥
 ॥ ए। जानातीत्यापवपि यात्वर्थे वर्तमानत्वा न्येन बो ध्यः। स्वा र्थे वा पादे। ति वा शब्दश्चापी तव्य॥
 दा ॥ पचतीत्यादौ कदापि दित्यादिपदाख्या तांतरोपसंगतः। वर्तमानत्वा दीत्यादिपदादनी तत्वमविष्य बो धस्य॥
 ॥ ग्रेहः। न च पचतीत्यादावपि यात्वर्थे वर्तमानत्वा न्येन को दोष इति वाच्यः। साक्षादि कृतिजनकस्य॥
 ॥ स्पंदस्य पाकत्वमते तस्य न विषयता द्वा यो तदनु कूलकर्तृ व्यापारस्य विषयान्तरस्य ताद शायाया॥
 ॥ वर्तनीति प्रयोगात्। पश्यतो स प्रयोगात्कर्तृ व्यापारस्य तीतत्वदशाया ताद शाया कस्य वर्तमानताद शायाया॥
 ॥ वर्तनीति प्रयोगात्। पचति प्रयोगात्। न च वन्मतिनापचते क्षेत्रेण पचत इत्यादौ कु त्र वर्तमानत्वा॥
 ॥ अन्वयः। तत्र प्रवृत्तेन व्यापारवृत्त्यार बो धनात्। साक्षादि कृतिजनकस्य स्पंदस्य पाकत्वमते पा॥

॥ काकुलक हे व्यापारसखदशापोपचे लुपाकसखे पितादृशप्रयोगाभावेन कहे व्यापारसखदशापोपा ॥
 ॥ केसखे पितादृशप्रयोगसखेन न जीव धर्तद्वयस्य वत्तमराकमेवात्र न च तत्र सुवर्धव्या ॥
 ॥ पारादावेव तद्वयप्रदृतिवाद्योतपासतुते वृत्तमभिभवापेक्षेः तपापितृतीयात्कहे पदास ॥
 ॥ अभिव्याहते पद्यते तदुल्लसदादौ वर्तमानत्वाद्यं च पप्रसंगस्य दुर्वारत्वाच्च न च तत्रानन्वि ॥
 ॥ तमेव वर्तमानत्वादिकमिति वाचायां काकुलक हे व्यापारस्योतीतानागतखदशापोपा ॥
 ॥ पितृदुलः पद्यतद्वयवहारापेक्षे रिति चेन्न तत्र वर्तमानव्यापारजन्यत्वादिरूपपरिभाषि ॥
 ॥ केवर्तमानत्वादिराख्यातार्थत्वात्तस्य च आत्वर्थे एवाच्यपः ॥ आतोपाकाकुलकव्या ॥
 ॥ पारे लक्षणाया आत्वर्थे एव वर्तमानत्वाद्यं च पप्रसंगस्य दुर्वारत्वाच्च न च तत्रानन्वि ॥
 ॥ कजनकेवर्तमानपलवान्पाकजनकवर्तमानव्यापारवत्त्वादिस्य नुमेयापदापाक ॥
 ॥ जनकपक्षणावृत्तिव्यापारस्तदापाकजनकतक्षणवृत्तिपलन इति सामान्यमुरवीव्या ॥
 ॥ पिरित्याशं च निराकरोति न चेति यलविगमेपीति तया च संयोगाद्योक्तपाकजन ॥
 ॥ केव्यापारवत्पि स एपाकजनकपलोभावात् यमिचारइति भावः ॥ ननु सप्तमं न ॥
 ॥ तपासर्वदेवपाकजनकपलसत्त्वात् स्फुल्लकात्तस्य वर्तमानत्वात्कलो न व्यति ॥

राम
१०

॥ चारइति यदा चेदेत्यत्रिषलैव वर्तमानत्वात्कः तद्विशिष्टव्यापारत्वावच्छिन्नो हेतुः विशेषमु ॥
 ॥ स्वीव्यापारतो न व्यभिचारइत्यत आह ॥ यमिति ॥ वैचिद्रूपमिति विवृते सार्थः तपाचपाकजनक ॥
 ॥ वर्तमानपलवान्पाकजनकवर्तमानपलवान्पाक ॥
 ॥ जनकवर्तमानव्यापारवत्त्वादिस्य नुमेया ॥ स्फुल्लकात् विशेषश्चेदेत्यत्रिषलैव वर्तमान ॥
 ॥ त्वचटकस्तेन न व्यभिचारइत्यत आह ॥ तद्व्यधिकरणेति यलव्यधिकरणस्यापि स्यात् ॥
 ॥ दिनिष्टाग्न्यादिसंयोगस्य सार्थः तपाचव्यभिचारइति भावः ॥ ननु चैत्रत्वे सती सनेन हेतुर्वि ॥
 ॥ शेषणीयत्वाशंकते ॥ चैतन्येति ॥ अचेतनेपि चैत्रादिसंकेतसत्त्वात्तु चैतन्याविनेति ॥
 ॥ चैत्रत्वादि ॥ चैत्रत्वं स्वरूपतो विशेषणं तेन चैत्रत्वत्वेन चैत्रत्वस्य रादादनुपस्थि ॥
 ॥ तत्त्वेपि न क्षतिः ॥ तेन पाकजनकवर्तमानव्यापारेण पलानुमानं पाकजनकवर्तमान ॥
 ॥ पलानुमानं ॥ शोभनादेरिति ॥ शोभनत्वस्य स्यात् ॥ आदिसाधारणतया शोभनत्वे सति ता ॥
 ॥ दृशव्यापारत्वं न पलानुमानं पाकमिति भावः ॥ इदमुपलक्षणं ॥ चैत्रः पचत्वादौ शाब्दो ॥
 ॥ आत्मकतादृशप्रतीतेरानुभविकत्वाच्चैत्यपि संतव्यं ॥ तत्रेति पत्रपलशाब्दो धस्त ॥

ती१

॥ सत्रैसर्गः जनक व्यापारस्य राक्षसतावच्छेदकत्वेऽपि ब्रह्मविष्णुशरणपाभाव रूपकत्वेनाप्यवकिमिति स ॥
 ॥ अतस्तद्व्यापारेण जनकमलशक्तिवादी एतदुच्यते ॥ मैवमिति ॥ जनक व्यापारजनक व्यापारजनक ॥
 ॥ पलस्य जनकप्रवृत्तित्वस्य राक्षसतावच्छेदकत्वात् ॥ जनकत्वप्रवेरास्याविशिष्टत्वे ॥
 ॥ पिप्रवृत्तित्वस्य जातितया तदपेक्षमर्थमत्र रूपव्यापारस्योपाधित्वेन गुरुत्वादिति भावः ॥ जनक ॥
 ॥ पलत्वस्य राक्षसतावच्छेदकत्वेऽपि जनकत्वप्रवेरास्याव रूपकतया जनकत्वमेव राक्षस ॥
 ॥ तावच्छेदकमस्तु राक्षसत्वं पलत्वप्रवेरा नेत्यभिप्रायेण शक्यते पलं विहायति ॥ पलं प ॥
 ॥ जलं मात्रे सामान्ये ॥ तथा चेति ॥ जनक सामान्ये राक्षसत्वेऽर्थः ॥ अचेतनेपीति ॥ व्यापारानु ॥
 ॥ बधिमुख्यविशेषकत्वं सत्यमर्थः ॥ अचेतनमुख्यविशेषकेपीत्यर्थः ॥ प्रयोगः पचती ॥
 ॥ सादिप्रयोगः ॥ अग्निः पचतीत्यादिप्रयोगेपीतिसमुदितार्थः ॥ अपचत्यपीति ॥ तथा चाप ॥
 ॥ चत्यपि भोक्तुरपचतीत्यादिप्रयोगः सादिति भावः ॥ तनुपलराक्षसत्वादिनस्तवापित ॥
 ॥ दृष्टजनककृतिकाले तां कृतिमादाय तत्र प्रयोगोद्वरि ॥ जनकताविशेषनिवेदनेना ॥
 ॥ तिप्रसंगवारणं तु मनापि न राक्षसमित्यत आह ॥ पाकजनक ॥ अतएव स्वजनक ॥

रा०
११

॥ दृष्टजनककृतेः स्वाजनकत्वादेव ॥ कृत्यादिजन्यत्वमिति ॥ आदिपददिष्टाता नादिपरिग्रहः ॥ साध्येकार्यत्वे ॥
 ॥ न हेतुना साध्येत ॥ जनकैतिसिद्धादिजनकैसर्गः ॥ अभ्युपेसाहभावेवेति ॥ तादृशेति पाकजनकाह ॥
 ॥ अष्टजनकैसर्गः ॥ त्वपापीति ॥ जनक सामान्ये राक्षसत्वादिनापि ॥ अन्यथा तदा तादृशपक्षेस्तवापि ॥
 ॥ तु वरित्वात् ॥ अष्टमादायातिप्रसंगस्तदुर्वारः ॥ अष्टस्य पलशरीरक्षेत्रादिष्वरेव पाकजन ॥
 ॥ कृत्वादिति भावः ॥ ननु कार्यस्य समवाये जनकस्य विषयतेति संबंधनिमित्तफलपक्षानात्मज ॥
 ॥ जनकता निवेदादष्टमादाय नातिप्रसंग इत्यतो न व्यमतमाह ॥ पलनात्रमिति ॥ प्रवृत्तित्वमात्र ॥
 ॥ राक्षसा राक्षसतावच्छेदकमित्यर्थः ॥ न च प्रवृत्तित्वस्यैव राक्षसतावच्छेदकत्वेऽप्यतस्तदसाक्षि ॥
 ॥ कादिजन्यफलशक्तित्वरूपपाकादिकर्मत्वप्रतीतिः ॥ कथं सादिति वा ॥ अतत्रात्मनेपदस्य लभ ॥
 ॥ सलिकत्वात् ॥ कर्मत्वफलत्वत्वतश्च फलमेव ॥ जन्यतासंबन्धेन च पाकादेर्जीव्यस्य ॥
 ॥ तत्राच्यपः ॥ फलत्वं च कार्यत्वं ॥ प्रतियोगितासंबन्धेन प्रागभावादिसंबन्धोऽवदिति भावः ॥ वि ॥
 ॥ अपि त्वं जनकत्वं वेति तां स्पर्शजीव्योक्त्या कस्य तां विकल्पः ॥ संबंधांतरेण च पक्षमिराकोक्ष ॥
 ॥ त्यादवाच्यः ॥ ननु पूर्वोत्तरसेन विकल्पः ॥ तेन जनकत्वस्य विषयित्वमपेक्ष्य गुरुत्वेऽपि च ॥
 ॥ रममिदं शो नानुपपन्नः ॥ अथैवमस्मदादिपाकानुष्ठानदशायां परमेश्वरं पचतीत्यपि ॥
 मिति ४

॥ प्रयोगपक्षः । तत्कृतेः सर्वविषयकतमकार्यमात्रजनकतया वा स्मदादिकर्तृकपाकस्य पितृविष ॥
 ॥ पत्वात्तज्जन्यत्वाच्च न प्रवृत्तित्वस्य राक्षसतावच्छेदकस्य तत्कृतावभावात्तेषां प्रयोगादिति ॥
 ॥ वाच्यं । तत्रापि प्रवृत्तित्वस्य धर्मिग्राहकमनसिद्धत्वात् । न वाख्यातार्थप्रपन्नकर्तृपदार्थः ॥
 ॥ पोरवच्छेदकतासंबन्धेनाच्यस्य साकांक्षतया न तत्राप्रयोगः । आत्मापचतीत्यपि प्रयोगेने ॥
 ॥ ष्यते । अहंपचाभिलषं पचसीत्यादावुच्चार्यपि त्रादिशरीरविशेषवचेत्रत्वादिना अस्मदा ॥
 ॥ दिपदशाक्यः । परमेश्वरो वेदवक्ता । तत्रापि परमेश्वरपदं तच्छरीरपरं ननु परमात्मपरमिति ॥
 ॥ वाच्यं । तत्रापि दानादीकृष्टः पचतीति प्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेत् । साध्यतारव्यविष ॥
 ॥ यता विशेषस्य चेशादिद्वारा फलोपधानाख्यजनकता विशेषस्य च संसर्गत्वमिति नि ॥
 ॥ पत्वात् । भगवत्कृतिश्च नास्मदादिकृतपाकादेस्तादृशविषयतावती तादृशजनकताव ॥
 ॥ तीवा अतएव पाकत्वेन पाकविषयिण्याः कृतेः पाकत्वविषयिता नियमेपि पचैः पाकः ॥
 ॥ त्वेत्तद्वशात्तत्रापि पचतीति प्रयोगे न प्रेम्पः । न वा दुपादान तादिरूपपाकादिविशेषताकप्रव ॥
 ॥ तिसत्वेपि पचतीत्याद्यपि प्रयोगे प्रेम्पः । न वा क्रियांतरगे न प्रवृत्तिदशायां स्वरूप ॥
 ॥ प्रेम्पतामादाय पचतीति प्रयोगः । नापि पाकजनकादृष्टजनककृतिमादाय पचतीति प्र ॥

राम
 १२

॥ प्रेम्पः । न च तत्रापि विषयताया अपि संसर्गत्वेन पाकाद्यनुसृतावपि पाकादिसाध्यकप्रवृत्तेर्वर्तमानतीति तत्त्व ॥
 ॥ दशायां पचस्य पचिदित्यापत्तिर्दुर्वारापचतीत्यादावख्यातार्थवर्तमानत्वादेराख्यातार्थप्रपन्नतावेवा ॥
 ॥ न्वेषस्य निरूप्यत्वादिति वाच्यं । विषयिता संसर्गमादाय तत्र तदानीं तादृशप्रयोगस्येष्टत्वात् फलोपधा ॥
 ॥ आत्मके जनकता संसर्गविषयकत्वे च तत्र तदानीं तत्राप्रयोगस्य प्रेम्पत्वाभ्युपगमात् । अतएव विषय ॥
 ॥ यितायाः संसर्गत्वे अस्यादृष्ट्यादिसाध्यकप्रवृत्तिमतिपुरुषे वर्षतीति प्रयोगापत्तिः । अमादुष्टान ॥
 ॥ साध्यकप्रवृत्तिमतिनिगुनिश्चैतदेहेतुस्याननुसृतावपि उन्निष्ठतीति प्रयोगापत्तिरित्यपि नि ॥
 ॥ स्तां । साध्यतारव्यविषयता संसर्गमादाय तत्र तादृशप्रयोगस्येष्टत्वात् फलोपधानात्मकत्वेष्टादि ॥
 ॥ द्वारके जनकता विशेषसंसर्गविषयकत्वे च तादृशप्रयोगस्य प्रेम्पत्वाभ्युपगमात् । इति निगर्वः ॥
 ॥ केचित्तु विषयत्वस्य संसर्गत्वे सर्वमेतदभि संभ्राज न कत्वमभिहितमित्याहुः । केचित्तु साध्यत ॥
 ॥ तारव्यविषयतादि साध्यरूपयोग्यतात्मिका फलोपधानात्मिका साध्यतारव्यविषयता ॥
 ॥ फलवत्कृतेः । संसर्गत्वाभ्युपगमात् । तात्प्रसंगः । अतएव भोजनाद्युपनिष्यते भोजनादि ॥
 ॥ साध्यकप्रवृत्तिसत्वेपि भोजनं करोति भोजनं क्रियते इत्यादयो न व्यवहाराः । फलोपधानाख्य ॥
 ॥ साध्यत्वविषयताया एव कृत्वा नुपेक्षी कर्मप्रत्ययार्थत्वात् । न च साध्यतारव्यविषयताया ॥

॥ एवतादृशद्वैविध्यमात्राभाववृत्तिवाच्यं क्रियानुसन्निदशायां तादृशप्रतीत्यभावस्यैवमानत्वादिसादृशतद॥
 ॥ सूर। केचित्स्वरूपयोग्यतात्मकसाध्यतावतीप्रवृत्तिः केचित्फलोपचयानात्मकतद्वतीसत्रनिष्पन्नकस्य॥
 ॥ चैत्रेति। चैत्रस्तुलंपवतिचैत्रेणतुल्यपच्यतइत्यत्रतुलादिपदार्थात्तदपरेकचर्मिबोधकत्वानुरोधा॥
 ॥ दिसर्पः। विभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकचैत्रेकचर्मिबोधकत्वलक्षणस्यशाब्दसामानाधिकरण्यपदार्था॥
 ॥ त्वात्। नचत्रचैत्रतुलादिपदार्थात्तदपरेकचर्मिबोधकत्वमेवासिद्धं तथाचलाप्यवात्प्रवृत्तिः॥
 ॥ त्रित्वमेवाख्यातस्यशाब्दक्यतावच्छेदकमित्यत आह। अन्यपेति। तपरेकचर्मिबोधकत्वस्यैवसर्पः के॥
 ॥ चिनुसामानाधिकरणानुरोधादिति। चैत्रतुलादिपदार्थाख्यातार्थयोरभेदसंसर्गचपावोचमनु॥
 ॥ रोधादिसर्पः। नचिदमेवासिद्धं तथाचलाप्यवात्प्रवृत्तिस्त्वमेवाख्यातस्यशाब्दक्यतावच्छेदकमित्यस्य॥
 ॥ रसात्साध्यकांतरमाह। अन्यपेति। तपरेभेदसंसर्गचपावोचमनुसर्पइत्यनु॥ कर्तृकर्मोस्त॥
 ॥ तीपाद्वितीपापत्तेरिति। चैत्रः पचतीत्यत्रकर्तरितृतीपापत्तेःतुल्यपच्यतइत्यत्रकर्मणिद्विती॥
 ॥ पापत्तेरित्यर्थः। तयोः तृतीयाद्वितीयायोः। अनभिहितधिकारीयत्वात्। कर्तृकर्मणोरनभिधाना॥
 ॥ एवानुशिष्टत्वात्तदस्यर्थः। ननुतृतीयाद्वितीयाभ्यामुत्पत्तिरसंभवात्तदभिव्यानेकर्त॥ राम॥

९३

पे९

पा५

प्रकार३

॥ रितृतीयाकृत्यभिधानेकर्तृणिद्वितीयेवार्थइत्यत आह। कृत्यभिधानेति। अविशिष्टत्वादिति। भवन्ततेक॥
 ॥ कर्मख्यातसाधारणत्वादितिभावः। तथाचतुलंपचतीत्यत्रापिद्वितीयाचैत्रेणपच्यतेतुल्यसत्रापिद्विती॥
 ॥ पानस्यात्। एतच्चैकर्मख्यातस्यापिकृत्वोचकत्वमितिप्राचीनमतानुसारेण। तन्मतेऽन्यपवोचमनु॥
 ॥ येद्युत्पादनीयः। वस्तुतस्तु कृत्यभिधानानभिधानस्यतृतीयाद्वितीयाभिधानकत्वचैत्रोच्यतानाती॥
 ॥ सादावपिकर्तरितृतीयापत्तेः। चैत्रेणचयदोशापत्तेरसादौकर्मणिद्वितीयापत्तेः। चैत्रस्तुलंपचतीत्यादौकर्म॥
 ॥ रितृतीयापत्तेः। नवाख्यातेनशास्त्रभाक्साधारणकर्मत्वमिधानानभिधानाभ्यामतृतीयाद्विती॥
 ॥ पानिपमद्वितीयाचैत्रेणभूततदस्यादिभावाख्यातस्यलेकर्तरितृतीयानुपपत्तेरिति। येषंनिघात॥
 ॥ कांतरमात्रंन्यनिषेधति। कर्तृकर्मसंख्येत्यादिनाइत्यपिनास्तीत्यनेन। केतंसंख्यायाः प्रत्ययेनाभि॥
 ॥ ध्यानेकर्तृप्रपञ्चातेनतदनभिधानेतत्रतृतीयाएवंप्रत्ययेनकर्मगतसंख्यामभिधानेकर्तृप्रपञ्चा॥
 ॥ मातेनतदनभिधानेतत्रद्वितीयेतिनिघातइत्यर्थः। अंतराशंकतेनचेति। सुपएवंप्रपञ्चमाविभक्तिरववा॥
 ॥ संख्योपस्थितिसंभवइति। चैत्रः पचतितुल्यपच्यतइत्यादौसंख्योपस्थितिसंभवइत्यर्थः। नतदभिधाप॥
 ॥ कृत्यसंख्यामिधापकेत्वं। तथाचतत्रतृतीयाद्वितीयापरापत्तिरसद्व्यतिभावात्। प्रपञ्चपिपटइत्येतव॥
 ॥ तैवसंख्यायांसुपकृत्यरात्तिकत्वमुपदर्शितंभवति। चैत्रेणचयदोशापत्तेरसंभवात्तदभिव्यानेकर्त॥

न२

सनेनतिः सुवेकवचनादिषु एकवचनादिषु संकोतितत्वात् ॥ नचैतेन रूपेणाज्ञानं विनायिसुखादिनाज्ञाना
देकत्वादिप्रत्ययोनस्यादिति वाच्यं ॥ विनायिरातिभ्रममिष्टत्वादिति भावः ॥ अत्र न च सुखादिना प्राप्तिस्त्विदं
रूपेणैव स्वादि विभक्तेरेकत्वादिषु शक्त्या विधायित्वादिनातिगतिविभक्तेरेकत्वादिषु शक्तिरावश्यकः ॥ चैत्रः प्र
चतीत्यादौ अगृहीतसुपसंख्यादिशक्तिकानां कदाचित् तत्तिवादेरेकत्वादिनिष्ठवृत्तिज्ञानादप्येकत्वादिवोधो
भवतीत्यत्राविवादात् ॥ तथा च तत्तिवादेः प्रयत्नेन त्वं शक्यत्वमिति तावच्छेदकमेकत्वादिकं वेत्त्यत्र विनाम
काभावात् ॥ अत्र परेरेव तत्त्वक्यतावच्छेदकत्वसिद्धेः ॥ एकत्वत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि प्रवृत्तिव्यपकपे
राबोधस्यालक्षणादिना सुबलत्वात् ॥ प्रवृत्तिव्यपकारकतत्तिवादिजन्यबोधस्यैव एकत्वत्वादिप्रकारकत
जन्यबोधस्यापि स्वारसिकस्य सकलप्राप्ताशक्तिसिद्धत्वात् ॥ अत्र न च बोधस्य स्वारसिकत्वमादापि पि
विवादेहृषीदिपदस्यापि प्रत्येकमादाय विनिगमनाविरहे कचिदेव शक्यतापक्षेर्नानापर्येदापक्षेऽपि ॥
एवं च सुवेकवचनादिवचनबहुवचनादिवचनबहुवचनादिवचनबहुवचनानि वा
रूपत्रयिनिमकाभावाद्येकत्वादिषु तिष्ठः शक्तिसिद्धिः ॥ चैत्रः प्रचतीत्यादावगृहीतसुपसंख्याशक्तिकानां
कदाचित् तत्तिवादेरेकत्वादिनिष्ठवृत्तिज्ञानादप्येकत्वादिवोधस्य सर्वसिद्धत्वात् ॥ नच तद्वृत्तिज्ञानं लक्षणाज्ञानं
पंशक्तिभ्रमरूपं वेति वाच्यं ॥ तद्वृत्तिज्ञानं लक्षणादिनाज्ञानादिरूपं प्रथमैकवचनादेरेकत्वादिषु वृत्तिज्ञानं

चिद्व

न्ये ४

॥रामा॥
॥१५॥

वालक्षणाज्ञानादिरूपमित्यत्र विनिगमकाभावात् प्रत्येकमादाय विनिगमनाविरहेऽतिष्ठेः कचिदेव शक्यतापक्षेऽपि
चित्कत्वादिति प्राहुः ॥ केचित्तु केवलं प्रवृत्तिपक्षेऽप्येतादौ तिष्ठः कर्त्तरिलक्षणादिना वैष्णवकतामते शक्यतापक्षेऽपि
कचिदेवेव बुद्धेरनुभवसिद्धत्वात् ॥ अत्र न च तस्यैकत्वादौ शक्तिसिद्धिः ॥ नच तत्रैकत्वादिविशिष्टकर्त्तरिवलक्षणा
शक्तिभ्रमो वेति वाच्यं ॥ केवलं कर्त्तरिलक्षणादिनापि तादृशबोधस्यानुभवसिद्धत्वादिप्राहुः ॥ अन्ये तु वारिते
स्व शक्तिसिद्धिः प्रतीत्यादौ विनापि लुप्तसुपः प्रतिसंधानं एकवचनत्वादिप्रतीतेरेकत्वादिषु तिष्ठः शक्तिसिद्धिरिति
॥ कृतेति ॥ तथा च चैत्रेणादौ चैत्रस्य जायिकर्मरादितीपास्यान्वयप्रमा ॥ चैत्रः प्रकृत्यादौ कर्त्तरित्तीपास्या
नप्रथमेति भावः ॥ तस्मात्प्रत्ययेन संख्याभिधानानामभिधानेन प्रथमावृत्तीपा निपातमके किं बुद्धयपेन कर्त्तक
कर्मरोगरमिधानानामभिधानेन च तन्निष्पन्नमकृतिवैष्णवकरणात् नैव गर्बः ॥ न चारम्यातस्य लक्ष्यवतयावक्तव्यं ॥
कृतस्थले कर्त्तकर्मरोगरमिधानानामभिधानाभ्यामेव निपातस्य तन्नाह किं वेति ॥ संख्याभिधानं नृति ॥ अत्र न च
तत्र न्यसंख्याप्रकारकबोधोत्तरार्थः निपातः ॥ कृतिशक्तिवादिनां विशेष्यतानिपातकोनास्तीत्यर्थः ॥ कचिद्व
तैर्कद्विशेष्यः ॥ कचिद्वैकमेवेत्यत्र निपातमकस्य दुर्वचत्वादिति भावः ॥ एतदेव बहुपदावेति ॥ अत्र न च तोष
स्थापितस्यैकत्वाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः ॥ कर्त्तकमेति ॥ तथा बोधपत्रैव संख्यान्वयादिवदन्तः प्रवृत्तिं तुल्यमित्य
त्र कर्मराप्रथमातेन पच्यते तुल्यत्वं तत्र च कर्त्तरि प्रथमा स्यादिति भावः ॥ ननु कर्त्तकत्वत्वादिना शक्यत्वेपो
ग्यते वनिपातमि केत्यतन्नाह ॥ कर्त्तकत्वत्वादिनेति ॥ अभिधेयत्वं ॥ विशेष्यताभिधेयतास्यत्वं ॥ यद्वि

वत
त्य

विषयतेषां दस्युना दसाकर्तृस्मरणादुक्तमेकदेति॥ चैत्रः पश्यते तंतुलं नैत्रेणापश्यते तंतुलदस्यत्र

॥ प्र. भा. टी. ॥

प्रकारको २ कार १

८

त

۱۱۹۱۱

आत्मने२

भारव्या तपद जन्म कर्तृत्व प्रकौप स्थितिः कर्मत्वांश्च निशेष्यता संवधेनारव्यापद जन्म संख्या प्रकाशक शाब्द बोधोत्पत्ति प्रतिष्ठा
मने २ रव्या तपद न त्य कर्मत्वांश्च स्थितिः कारणा न तु भवति रिक्त निरोप्यता संवधेनारव्या तपद संख्या प्रकाशक शाब्द बोधोत्पत्ति रलीकृत
पापा बोद्ध शेष कारणा बाधा देव संख्या का ला दौ न संख्या न च परत्वात् ॥ ननु पश्यते शते प्रयोगस्य कर्तृ कर्मो भयसाधारसा तपा
धैर्यः पश्यते तदुल्लः इत्यादौ चैत्रः पाक कर्त्ता तं दुः पाक कर्मोति बोधो जापता मात्मने दपदस्य कर्तृ कर्मो भवत्पवान् कत्वा पितृ
तभाह ॥ कर्तृ कर्मोति बोधक तं स्मारकत्वं ॥ अकृत्य नैव कारव्या तपद विषयक ज्ञानस्य सिद्धं ॥ पदज्ञानस्य बोधक बोधोपव
पदार्थ स्मारक तथा केवल वस्तु न व्यक्त मिन्न ज्ञानस्यैव कर्तृ कर्मो बोधकत्वात् ॥ अन्यथा न्याय न पेपित त्र कर्तृत्व कर्मत्वं
बोधस्य दुर्गतरादिति भावः ॥ चैत्रः पश्यते तदुल्लः सत्रां मुदाये नारव्या तपद पदज्ञानस्यैव कर्तृ कर्मो भयस्मारक मित्वा
दे केति ॥ भारव्या तपद विशेषणो ॥ मैत्रेया पश्यते ज्ञानः चैत्रस्तेषां न भित्ति दिष्टा वत्या कर्तृ कर्म बोधः पदा बोधक त्वमनुभाव
कत्वं ॥ अकृत्य नैव ॥ यकारव्या तपद विषयकैक ज्ञान जन्म कर्तृ कर्मो पश्यतेः शाब्द बोधो हेतुत्व मजसिद्धं ॥ पदज्ञान जन्म कर्तृ
कर्मो पश्यतेः शाब्द बुद्धि हेतु तापां तदुपस्थिति व्यक्त मिन्न त्वविशिष्ट जन्म त्वस्य संसर्गत्वादिति भावः ॥ न प्रयोगा रति ॥ न
भिनां च नैव चैत्रः पाक कर्त्ता तं दुः पाक कर्मोति बोधजनकारत्यर्थः ॥ यत्तु आपाततः सति तात्पर्य ज्ञाने भवति तानं
आ २ विनापि तत्र तादृश बोधस्येष्टत्वादिति भवेत् ॥ तपपि चैत्रः पश्यते रत्यत्र चैत्रः पाक कर्त्ता तं बोधो दुर्गतरति ॥ आ
त्यने पदस्य कर्त्तृ पपि शक्यत्वात् ॥ इत्यत आह ॥ कर्त्तृ रिति ॥ अस्माधु तादेव नो कां कृत्वात् ॥ यगाध समन्विता

५३

॥५॥
॥१७॥

चर

हृतात्मनेपदस्य वतत्र सा कांक्षत्वात् ॥ अन्यथा न्यायनपेपितत्र कर्तव्यो धस्यदुर्वारत्वादिनिर्भावः न स्त्वर्थः स्यादपो
पीतिनप्रयोगात् सने न संवध्यते ॥ न कर्तव्यो धकार इति तदर्थः ॥ इदमुपलक्षणां ॥ कर्मविशेषोऽसाधुत्वात् तदुलः प
तेत्यादयोपिन कर्मबोधका इत्यपि मंतव्यं ॥ लाघवादारम्या तस्य चलरवशक्तिः संख्यामिधाना नमिधानाभ्यामे
वप्रथमात् तीपादिनिधमस्तत्र संख्यायाः कर्तृकर्मबोधसाधारण्येनावयवबोधोपापत्तिरेवमूलवाचिका ॥ अतस्ता
मेवोद्वरति ॥ भावनेति ॥ भावना नार्थभावना विशेष इत्यर्थः तादृशभावनाविशेषातीभूतया लक्षणादेर्वासापनि
रोच्येति ॥ तथा च तादृशभावनाया विशेषत्वेनान्वयेपनि प्राप्तमकंतदेव संख्या न्वयेन पार्थक्यं ॥ विशेषत्वं प्रति
योगिते तत्संबन्धेन बोध्यं ॥ तेन न पचतीत्यादौ न प्रत्येकं न संख्या न्वय इति भावः ॥ भावना न्वयपादोपलक्षणा
अपत्त्यादिप्रनतुपलमात्रं तेनाग्निः पचति मैत्रो ज्ञानाती सादौ लक्ष्यार्थस्यापि संग्रहः ॥ वर्तमानत्वादिकृति साध्यत्वे
साधनत्वादेऽप्रासंगिकः ॥ केचित्तु काले साधनताप्यतिरिक्ता रम्या तार्थो भावनेत्युक्ता ॥ तदसंबन्धं ॥ तथा सति कर्मविभ
क्त्यर्थस्य फलस्यापि भावनात्वेन पचते तदुल्लेखसादौ मभिचारभयेनाग्नेमतांनुसरतोऽप्युपायनासंगतत्वापत्तेरिति शेषः ॥
रका न्वयितव्येति ॥ यद्विशेषात्वात्पित्वाऽनुमितत्वादि इत्यर्थः ॥ अनुमानप्रकारश्च भावो तोपस्यापि तासंख्याभावना
विशेषा न्वयिनी कालाघतिरिक्तत्वे सति तदुपस्थापकपदस्मारितत्वात् ॥ भावनावदिति भावः ॥ न चारम्या तार्थभाव
नायाश्च विशेषत्वेनैकत्राप्युपलक्षणात् ॥ भावनायाऽपि ॥ प्रथमातपदानुपस्थाप्यस्यपि धात्वर्थः ॥ देर्भावनापनि
रात्वेनान्वयादुक्तविशेषत्वेनेति ॥ कर्मत्वोच्येति ॥ अत्र प्रथमातपकोपस्थाप्यत्वमात्रोपादाने तदुलः पचति चेत्तर

का

प्राप्त

॥ त्यादौ प्रथमायाः कर्मत्वैराक्षिभनेरात्तद्वराणां ज्ञानेन वाच्यपदातंतुलकर्मकेत्यादिबोधस्तदातंतुलेपिभावनापान्ना
चपापतिस्तत्कर्मत्वाद्यनवरुद्विती॥ कर्मत्वाद्यविशेषरातीभूतेत्यर्थः तेनपक्षमुच्यतेतंतुलस्यपाकोभविष्यतीत्यादौ
पाकेकर्मत्वतंतुलकर्मत्वादिविशेषेतदन्वयोनानुपपन्नः॥ कर्मत्वादिपदस्वरूपकथनंविशेषरात्वमात्रंविद्वि
तं॥ अतएवपदासाक्षरत्परंपरासाधारसौक्यक्षारंभकावपदेसाक्षात्परंपरासाधाररापेचनौकानिरूपि
तारंभकताश्रयप्रकारकान्वयवोचैवकुरामप्रापस्तदासकोवक्षःपंचनौकाभजतिरेवप्रपेणःननुभवतीति
प्रयोगः॥ तत्रनौकासुप्रथमांतार्थनिरूपितविशेषरातयाभावनाचपौसंभवेनारव्यातार्थसंख्यान्वयासंभवा
त्पापदापंचनौकासुवक्षनिरूपिताः॥ अतएवपदाश्रयप्रकारकबोधैवकुरामप्रापस्तदातुमवेत्येवप्रयोगः॥ अथ
मस्त्वसाक्षात्परंपरासाधाररास्योपादानात्॥ साक्षाद्दुक्षारंभकमहावपवानांनारोपिनक्षतिः॥ द्वितीयस्य
तस्योपादानात्साक्षाद्दुक्षारंभकताश्रयानामेवरंवावपवानांसाक्षानौकारंभकलेपिनक्षतिःकेचिदुक्ष
पदपरंपरेकदुक्षारंभकारभ्युदयपरः॥ एकपदंतात्पर्यात्तद्वत्॥ आतुष्टसाक्षादारंभकतापरम्ब॥ पदानौकापदंसाक्षा
तदारंभकपरंथात्वर्थश्राभेदइत्याहुः॥ नौकायाःसंपुत्ताः॥ अथविप्रचयकूपत्वेनौकापदंतादृशविलक्षरासंपोग
त्परमित्यलमप्रकृतेन॥ नचैवंभूतलेघटोनास्तीत्यादौषट्स्याभावांशेविशेषरात्वाक्यात्पर्याश्रयत्वस्याभावस्या
न्वयात्प्रपेसंख्यान्वयोनस्यावृत्तिवाच्यं॥ अतएवविप्रचयेशानत्रभावनानिशेषप्रतिपोगिन्येवसंख्यान्वयात्॥
अतएवानुपपत्त्याविशेषरातासंनधेनभूतलवृत्तिवाभावस्यप्रतिपोगितासंबधेनभूतलनिष्ठघटाभावस्यवा

त्या

॥ रामा ॥
॥ १८ ॥

राजते

राय
न्या

घटेविशेषरातयैवान्वयाभ्युपगमाच्चेतिभावनः॥ आत्वर्थकृतिसाध्यत्वैष्टसाधनत्ववर्तमानत्वादीनामपिकर्म
त्वाद्यनवरुद्वितीयातत्रतदन्वयनाराण्यप्रथमांतपदोपस्थाप्यइति॥ तथात्रतद्विशेषकभावनाप्रकारकराद्यबोधैतदु
पस्थापकेपदेप्रथमाविभक्तिसममिवाहारोधात्तरमारयातेचाक्षात्तस्याश्रयमुख्यविशेषकभावनाप्रकारक
प्रथमार्थशास्त्रंकार्यतावच्छेदकमन्तकर्मत्वादिविशेषरातीभूतेतंतुलादौनतदन्वयः॥ द्विविधविषयताशालीबोधश्रुतात्पर्य
सत्वेदृशतयवातस्यवापमेवाहंप्रपत्त्यादौएवकाः॥ अथविशेषरात्वेनोपस्थापितस्यभावनाविशेष्यत्वेनान्वयोनानु
पपन्नः॥ ननुतथापिचैत्रःपचतःचैत्रःपचतीत्यादौचैत्रादिषुनकथंभावनाचपः॥ ननारव्यातप्रथमपौर्वचनसा
म्यस्यापितत्रत्वमितिवान्यं॥ चैत्रोमैत्रश्रुततत्त्यादौमिचारातिचैत्रोवै॥ आरव्यातैवचनोपस्थाप्यस्याभा
वनादेःप्रथमांतोपस्थाप्यस्यावचपः॥ तद्विचनानांतोपस्थाप्यस्याभावनादेःकनिंदिवनांतोपस्थाप्येकचिदेकव
चनोतोपस्थाप्येपीत्यभ्युपगमात्॥ सर्वमन्यत्रापि॥ शब्देकस्यानुपादेयत्वादितिभावः॥ केतुदृष्टतेचै
त्रःपचतिगच्छतिचैत्रःपचतीत्यादौरकारव्यातार्थमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्वापरारव्यातार्थान्वयवोचैवाराण्य
कर्मत्वाद्यनवरुद्विती॥ आरव्यातोपस्थाप्यकर्मत्वाद्यविशेषरात्यर्थः॥ तेनपक्षमुच्यतेतंतुलस्यपाकोभविष्य
तीत्यादौपाकेकर्मत्वतंतुलकर्मत्ववतिभावनाचपानानुपपन्नः॥ नचैवंभूतलवृत्तिवाभावस्यप्रतिपोगितासंबधेनभूतलनिष्ठघटाभावस्यवा
त्यर्थेराप्रपुत्तेत्यतिस्वाहापतेइत्यादौअन्वयापत्तिः॥ तत्रप्रथमापारवचनतुर्थ्येलाक्षरिकातपातदव
तद्वत्त्वप्यारव्यातोपस्थाप्यतदवतद्वत्त्वोभावादितिनाच्यं॥ इष्टत्वात्तन्मप्यप्रथममंतोपप्रतीकारात्॥

नैकवच

क

त्र

वा

विषयः

दिः

लपाप्याधेयत्वेततीपोयस्याप्यस्यनिषाम कस्यावरयेवक्तव्यत्वादितिभावः॥फलकमेति॥संबन्धःशालिलसू
पसंबन्धः॥तथावाक्यार्थः॥अपिश्रुतातक्रियायाधारयोःफलमाधारयोःसमुच्चयःतत्रापिजन्मत्वस्यवाक्या
र्थत्वात्॥नवेतितदपिफलमपि॥संबन्धःतथा॥तथात्रमेतन्निष्पाकभावनावानेतदुत्तरस्यत्वबोधः
स्वतन्त्रफलत्वम्॥स्वक्रियाजन्मफलत्वसंबन्धः॥ननुमैत्रनिष्पाकभावनाविषयपाकवानेतदुत्तरस्यादिरन्व
यबोधः॥अतोधात्वर्थनामार्थयोर्भेदेनावयवबोधस्याकृत्यन्तत्वेपिनक्षतिरितिभावः॥ननुफलावधि
नक्रियायाधात्वर्थत्वात्धात्वर्थस्यफलमित्यतः॥फलावधिमेति॥विकृतिस्वयोगाद्यात्मकफल
विशिष्टेस्वर्थः॥विशिष्ट्यन्तजन्मजनकभावो॥क्रियाजन्मेति॥अन्यतेतदुत्तरस्यादौपाकजन्मफलशालीत
तुलःस्थेनगम्यतेगामइत्यत्ररूपनिष्ठगमनजन्मफलशालीगामइतिबोधस्यानुभवसिद्धस्याभावप्रसं
गादित्यर्थः॥विशेषणविशेष्यभावमेति॥अतएवविशिष्टवृत्तिग्रहस्तदुपाविशिष्टस्यैवपदेनबोधनादितिभावः
रदमुपलक्षणा॥धात्वर्थजातिपदिकार्थयोर्भेदेनावयवबोधस्याकृत्यन्तत्वादितरविशेषणत्वेबोपस्थितस्य
अन्यत्रविशेषणत्वेनान्यस्याकृत्यन्तत्वात्॥धात्वर्थकदेशस्यकर्मणिमाक्षादन्वयासंभवात्॥फ
लेनैतत्फलभावनप्रसंगाद्वाविकृतिस्वयोगत्वादिरूपेणाफलस्याधात्वर्थतावच्छेदकत्वात्सपिबोध्यम्॥
आत्मनेपदार्थरति॥इतावत्सर्वतंत्राजीनमतविनोचन॥तदूषयति॥इत्येति॥भावनायापलस्य॥रत्नप

नौ३

दि२

॥राम॥

॥१२१॥

अन्यतेतदुत्तरस्यादौ॥तथात्रत्रपाकविषयकृतिजन्मफलशालीतदुत्तरतिबोधरतिभावः॥ननुभावनेवधात्वर्थविशे
षणीभूतभासते॥तथात्रभावनाविषयपाकजन्मफलशालीतदुत्तरस्यान्वयबोधस्यतत्राह॥भावनेति॥
भावनायांसंख्याकालेषुसाधनत्वाद्यतिरिक्तत्वात्तार्थे॥अन्यत्रतिपच्यतीत्यादावित्यर्थः॥अन्यपःअन्यपवो
धनिषमः॥ननुफलभावनयोस्तुभपत्रैवक्रियायाविशेषणत्वात्तथाऽन्योस्तक्रियावतद्विषयकभावनापि
जन्मतासंबन्धेनफलेविशेषणामस्तफलंबतदुत्तरविशेषणामस्त्वितिवा॥तादृशबोधस्यापितत्रानुभवसि
द्धत्वादितिभावः॥भावकमेति॥वैत्रेणापक्वंचैत्रेणापक्वोद नइत्यादावित्यर्थः॥सुपःतृतीयाविभक्तिवः॥भा
वनया॥कृत्वातथाचचैत्रेणाप्यतेतदुत्तरस्यादौचैत्रनिष्पाकजन्मफलशालीतदुत्तरस्तत्त्वमेव
जन्मत्वसंबन्धः॥तदुत्तरपदंचतदुत्तरावपनपर॥तेनविकृतिरूपस्यफलस्यतदुत्तरावधित्वेपिनक्षतिः॥एवमेतदनःप
पच्यतेइत्यादावोदनादिपदमपिबोध्यम्॥नेचैवंतथापिपत्रावपविनिविकृतिरूपफलंनोत्यन्तत्रैतद्वाक्य
स्यायोग्यत्वापत्तिरितिवाच्यं॥इत्येतिभावः॥ननुकृतेःक्रियाविशेष्यत्वमेवेतिक्तसन्तःकथमेतदितिअतः॥
सुबोधित्वस्यतन्त्रत्वादिति॥वैत्रेणापक्वमित्यादावित्यर्थः॥तथात्रनिष्ठार्थकृतेरेवातथात्वमितिभावः
निषमादिति॥शब्दादेःसहकारेणोक्ततेर्यकःसहकारेणोक्तत्वस्यसार्वधावुक्तनाभिधानं॥पुनस्तत्कृत्याया
फलप्राप्तमिधानं॥अथनारव्यातमात्रेणोतिनिषमादित्यर्थः॥नानिप्रसंगमिति॥वैत्रःपच्यतेतदुत्तरस्यादौकृते॥

तंडुलः पचतीत्यादौ फलस्य न प्रत्ययप्रसंग इत्यर्थः ॥ प्रयोगाः पुण्यप्रकृतिफल बोधकाः ॥ न चैवं कर्माख्यातेन भा
वनाया अनभिधाने आख्यातार्थ भावना विरोध इत्यतः दर्शयति संख्या न्वयानिधायकत्वात् तत्र किं निधायकस्य
दित्यत आह ॥ तदुपस्थापिता पारति ॥ भावनाया इव ॥ कर्त्रा ख्यातार्थ भावनाया इव ॥ प्रथमो वेति ॥ तथा च
पथा कर्त्रा ख्यातार्थ भावना न्वयै कर्मसाधनं वक्तुं प्रथमो तपदोपस्थाप्य त्वं निधायकं तथा ति उर्थ संख्या न्व
येपीति भावः ॥ सतश्च पात्री न ग्रेषा नुरो धेनो कं ॥ तत्रा ख्यातार्थ भावना निरोधे तदर्थ संख्या न्वय इति निधायक
त्वव्यापारत्वविशिष्टस्यैव भावनापदार्थतया विशिष्टा आख्यातत्वात् ॥ वक्तुं तत्त्व भावनापद व्यापारत्वविशि
ष्टस्यैव वर्तमानत्वा दीष्टसाधनत्वा दीतराख्यातप्रतिपाद्यता वच्छेदक ॥ धर्मवत्त्वरूप भावनात्वविशिष्टत्वात्
राफलत्वविशिष्टस्याप्युपलक्षणं ॥ तथा च भावनात्वविशिष्टविशेषे संख्या न्वय इत्येव निधायकं द्वार इति बोध्यं ॥ न
चैवं कर्तृकर्मणी कृतप्रत्ययवाच्येन स्यात् ॥ तत्रापि लब्धवेन कृतिफलपदे वशात्तेरुचितत्वादित्यत आह ॥ अत्रो गतेति ॥ कर्त्तरि
व कर्मणी बोधपत्रे वशक्ति ॥ अस्याप्यनपकृतं कर्म भेदे नोदाहरादप्य ॥ न च कथं सिद्धो धेकत्वरूपसामानाधिक्य
रापमसिद्ध ॥ तज्जो दीनां प्रत्ययतया भेदे नाप्यन्योपपत्तेरित्यतः समानलिंगकत्वरूपसामानाधिक्येन प्रमाणापि
तु कर्त्तृकर्मशक्तिसाधकमुदाहरादप्यमाह ॥ मित्रोति न च समानलिंगकत्वं कथं कृत्वा त्वयस्य शक्तिसाधकमिति वा
च्यं ॥ भेदान्वयबोधे समानलिंगकत्वस्या तत्रत्वात् ॥ न च भेदान्वयबोधेपि समानवचनत्ववत् समानलिंगकत्वं
न संप्रति तत्र ॥ वेदाः प्रमारा मित्यादौ जात्या कृतिवत्त्वं पदार्थरतिन्यायसूत्रे बोधपरे वयमिन्द्रादिनिवाच्यं ॥ अत्र ह्ये

॥राम॥

॥२३॥

आधवेत

॥ स्य लेऽ भेदान्वयबोधे तदुभयोरतंत्रत्वेपि तदतिरिक्तस्य ते तदुभयोरैव तंत्रत्वादिति भावः ॥ न च कृतः कृतिफलयोः
शक्तौ व्यस्यति वैचित्र्यादेव तत्र भेदान्वयबोधेपि समानलिंगकत्वस्योपयोगो भविष्यतीत्यत आह ॥ भोक्ते
ति ॥ कृतिफलयोः कृदाच्यत्वेऽन्यबोधो न स्यात् ॥ कृतौ तस्याश्रयत्वस्य भोजनेपाकफलविकृतिकर्मक
त्वेऽप्यबाधा इति भावः ॥ सतदपि कर्त्तृकर्मशक्तिसाधनायोदाहरादप्य ॥ कृतेः कृदाच्यत्वे कृदर्थे कर्त्रा
ख्यातार्थस्य आश्रयत्वस्यान्यपानुपपत्तिमभिधाय तत्र कर्माख्यातार्थस्य फलस्य न्वयानुपपत्तिदर्शयति ॥
पक्षेति सामानाधिक्यरायादीत्यादिपदावभोक्ता त्वयतीत्यादौ प्रमात्मको न्वयबोधस्य परिग्रहः ॥ कर्त्तृक
र्मणी कृदाच्येति ॥ कर्त्ता ता नष्ट इत्यादौ तज्जादेराश्रयप्रतिपेक्षादौ निरुद्धत्वात् ॥ न च समवायि
त्वेन क्षराणाश्रयत्वस्य कृतिमत्त्वादिरूपकर्त्तृत्वादिकमपेक्ष्य लघुत्वात् तस्यैव शक्यता वच्छेदकत्वमुचि
तमिति वाच्यं ॥ तस्य लघुत्वेपि तज्जादिन्यतस्तत्कारकबोधे स्वारसिकत्वाभावस्य प्रामाणिका नुभव
सिद्धतया शक्यता वच्छेदकत्वा संभवात् ॥ न च कृतिमत्त्वरूपकर्त्तृत्वमपेक्ष्य फलवत्त्वरूपकर्मत्वस्यागुणतया
कथं तस्य शक्यता वच्छेदकत्वमिति वाच्यं ॥ पक्षे सादौ कर्त्तृत्वप्रकारकप्रत्ययवत्त्वकमित्यादौ कर्मत्वप्रकार
कप्रत्ययस्यापि स्वारसिकत्वस्य प्रामाणिका नुभवसिद्धत्वेन गौरवस्या किंचित्करत्वादिति भावः ॥ कर्त्तृ

व

पि

रिशक्तिः कर्मणि च निरुद्धं लक्षणं रागस्वद्विषयकं ॥ स्तानी पंचरसी दानीयो विप्रः पतनीयो वक्षः आसितमि
दमासनमि त्यादौ कररा संप्रदानापादानाधिकररादिकं कृतो लक्ष्यश्च ॥ न च कर्तृत्वमादापि निनिगमना
विरहं रतिवाच्यं ॥ कर्तृत्वस्य कररात्वादिकं मपेक्ष्य कररात्वादौ कृतस्य पस्य स्वारसिकप्रयोगविरहा
च्चा ॥ कररात्वां हि व्यापारवदसाधारणकारणत्वं प्रकृते कारणात्त्वमात्रं ॥ संप्रदानं त्वं स्वत्वविशेषभागा
त्वेनोद्देश्यत्वं ॥ विशेषपदोपादानात् विप्रपादेनैत्रादेर्न संप्रदानत्वं ॥ आद्यादौ पित्रादेः स्वत्वविशेष
भागित्वा नोद्देश्यत्वमपि तु प्रीतिभागित्वात् ॥ तौ न तत्र तस्य संप्रदानत्वं ॥ अनंतरवचनम् ॥ स्वस्तीत्या
दिस्तत्रांतरे तौ वतत्र तु चर्था विधानं ॥ प्रोसरणापगो ददातीत्यत्र इच्छाचतुर्थ्यर्थः ॥ सा च संस्मृत्या लं व
नेधादिभ्यां देतविषयसंबन्धेन दायात्वं तत्तावच्छेदके स्वत्वे विशेषेऽन्वेति ॥ स्वत्वविशेषानुक्कलसागस्य
ददात्यर्थत्वात् ॥ सागो ज्ञानमिच्छावा ॥ इच्छापोचविलक्षणाविषयतासंबन्धेन प्रकृत्यर्थोच्यते ॥ आधेयत्वं च
द्वितीयार्थः ॥ तस्यापि धात्वर्थतावच्छेदके स्वत्वविशेषेऽन्वयः ॥ तथा च विप्रविषयके चोपकारीभूतगो व
नित्वस्वत्वविशेषजनकत्वागावुकूलकृतिमात्रस्य न्ययः ॥ विषयत्वं प्रकारीभूतत्वं जनकत्वमनुकू
लत्वं च संसर्गः ॥ वक्ष्यापो दकमाभाषं च तीत्यादौ च वक्ष्यादिषु संप्रदानप्रयोगो गौराश्रयुर्थी प्राप्पर्थः ॥ तत्र
चतुर्थी द्वितीयपाराधेयत्वमर्थः ॥ तत्र चतुर्थ्यर्थो धेयत्वं संचधात्वर्थतावच्छेदकपटकसंयोगेऽन्वेति ॥

ताह
ती

॥२४॥
॥२५॥

संयोगावधिन्नद्वयक्रियावुकूलकर्तृक्रियाया एवमिच्छात्वर्थत्वात् ॥ द्वितीयार्थाधेयत्वं च साक्षाद्वा
र्थतावच्छेदकक्रियायामन्वेति ॥ तत्र चैव द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयस्याकल्पनत्वात् ॥ अनंतरवक्षसुदके
सिंचतीति नययोगः ॥ न चैवं कर्मरापमभिप्रेतिसंप्रदानमिति पाणिनिस्तत्र विरोधरतिवाच्यं ॥ त
स्यापि कर्ता कर्मजन्यत्वत्वेन गित्वेन यमिच्छति तत्संप्रदानमित्यर्थकत्वात् ॥ शेषमस्मत्कृतसुपूराक्तिवादि
अनुसंधेयं ॥ अपादानत्वं च परकीयक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वं ॥ वक्ष्यात्परोपततीत्यत्र परादीरपादा
नत्वं वाररापजन्याते विभागविशेषरा ॥ तत्र पंचम्या विभागः परसमवेतत्वात् ॥ तथा च वक्षनिष्ठवि
भागजनकवक्षमिन्नसमवेतपतनाश्रयः परांमि त्यन्वयधीः ॥ लक्षरो वधात्वर्थतातनच्छेदकत्वेनापि वि
भागे विशेष्यः ॥ तेन वक्षं प्रजतिरवगइत्यादौ वक्षस्य नापादानत्वं ॥ वस्तुतस्तु अवधित्वमेवापादानत्वं ॥ न
वधित्वं च स्वरूपसंबन्धविशेषः ॥ वक्ष्यादिभज ते इत्यादौ च वधितानिरूपकत्वं पंचम्यर्थः ॥ वक्षनिष्ठावधि
तानिरूपकविभागाश्रयः परांमि त्यन्वयधीः ॥ अन्यत्रापादानत्वं व्यबहारो गौराः ध्रुवमपापपादानमि
ति पाणिनिस्तत्र स्यापि लोपापे विभागे ध्रुवमवधिभूतं पनदपादानमित्यर्थः ॥ शेषमस्मत्कृतसुपूराक्ति
वादेऽनुसंधेयं ॥ अस्य कर्तृत्वापेक्षया गुरत्वाभावेनितत्प्रकारेणाकृत्यत्पस्य स्वारसिकप्रयोगविरहादे

विभा

त्यज ५

धिकरराभिमतम्

वा २

तस्य न तत्कृत्य स पशव्य तावच्छेदकत्वं ॥ अधिकरणात्वं च प्रतिपोगित्वानुयोगित्ववदाधारत्वापरनामात्वं कृत्य
 पसं बंधविशेषः ॥ तस्य कर्तृत्वापेक्षयागुह्यत्वाभावेपितत्प्रकारेणास्वारीसिकप्रयोगाविरहान्न कृत्य स पशव्य
 तावच्छेदकत्वमित्यलमजकृतेन ॥ ननु कर्त्रादेः कृत्यस्यार्थत्वे तदेकदेशे कृत्यादौ धात्वर्थान्वयो न स्यात् ॥ तस्य का
 त र्कहोरोष्यकशाष्टबुद्धिजातितन्निरूपितविशेषरातातिरिक्तविशेषतारव्यविषयत्वेन तदुपस्थितिरूपाया
 भाकोक्षणायाः स्वरूपसत्याः कारणात्वात् ॥ अन्यथा नीलोत्पलमित्यादौ उत्पलत्वादिजाता बाध्यमेव दसं
 वधेनान्वयापत्तेः ॥ चित्रागुरित्यादौ चित्रपदं तात्पर्यमाह ॥ गोपदेऽवचित्रगोत्वामिनि लक्षणा ननु गोपदे
 गोत्वामिनि लक्षणा तदेकदेशे गवितादात्म्यसंबन्धेनोच्यपदार्थस्यानन्वयात् ॥ केवलचित्रगुणदातृप
 दार्थेपि स्थितिमात्रं तदुशाष्टबोधः पदार्थद्वयाभावात् ॥ अतएव पदार्थः पदार्थेनान्वेति ननु पदार्थतावच्छेदके
 नेति प्रामाणिका ॥ न च पदार्थतावच्छेदकतात्पर्येणोपाधावेनापदार्थान्वयो नाभ्युपेयते ॥ तदतिरिक्ते च पदार्थ
 तावच्छेदके ॥ भ्युपेयत एवापरपदार्थान्वयः ॥ अतएव चित्रगुरित्यादावपि चित्रपदनं तात्पर्यमाह ॥ अपितु
 गोपदं गोत्वामिपरं ॥ तदेकदेशे गवितादात्म्यसंबन्धेनोच्यपदार्थस्यानन्वयः ॥ केवलचित्रगुणदातृपिशाष्टबो
 बोध इति वाच्यं ॥ तथापि शुक्लद्रव्यमित्येव तस्य न सुंदरत्वादान्नप्येकदेशीभूते शुक्लरूपपुत्रादौ नित्यसुंदरा

सा १

प २

॥ रामा ॥

॥ १५ ॥

पुत्र

देरनेन वापत्ते ॥ दुर्वारत्वादित्यत आह ॥ चैत्रस्येति ॥ यथा जन्मशरीरजन्मशरीरनष्टपदार्थः ॥ नैपुत्रस्य पुत्रक
 न्ये ॥ कन्यायाः कन्यापुत्रावपि नष्टपदार्थः ॥ तदेकदेशे प्रथमजन्मतापं ॥ अथार्थस्य निरूपितत्वस्यान्यः ॥
 यदाशरीरजन्मशरीरमेव नष्टपदार्थः ॥ तदेकदेशे प्रथमशरीरेष्वर्थजन्मत्वस्यान्यः ॥ तथेहापीति भावः ॥
 ननु प्रथमस्य नष्टपदार्थे वा न्वय इति वाच्यं ॥ षष्ठ्यर्थो हि जन्मत्वं प्रयोज्यत्वं वा ॥ नाद्यः बाधारुनास्यः ॥ चैत्रपुत्रेपितस्तपो
 जादो च तथा जसंगादिति भावः ॥ ननु प्रयोज्यत्वविशेषः षष्ठ्यर्थस्तथा चानतिप्रसंगात् नष्टपदार्थे वा न्वयः ॥ यदा
 शरीरमात्रमेव नष्टपदार्थः ॥ षष्ठ्यर्थस्य जन्मत्वस्याश्रयशरीरजन्मत्वसंबन्धेनैव शरीरेऽन्यः ॥ अथवा
 षष्ठ्यर्थस्य जन्मत्वस्याश्रयतासंबन्धेन शरीरेऽशरीरस्य च जन्मतासंबन्धेनैव नः शरीरेऽन्यः ॥ एकप
 दार्थस्यापि वारद्वयमन्यथाभ्युपगमात् ॥ नष्टपदे च विशिष्टशक्तिरतो नष्टपदपुत्रपदयोर्न परोपिता ॥
 तपोः परोपत्यस्येष्टत्वेन तदपुत्रादिपदयोः शरीरमेव शक्यं ॥ केवलनष्टपुत्रादिष्वेव विशिष्टे निरुद्धत्वात्
 रोत्यत आह ॥ मैत्रादन्वय इति ॥ अन्यपदस्य भेदवानर्थस्तदेकदेशे भेदपंचम्यर्थस्य प्रतिपोगित्वस्यान्यः
 पंचम्यर्थप्रतिपोगित्वे च स्ववृत्तिमैत्रत्वाद्यवधि न्नत्वसंबन्धेनैव तदेव निमित्तमात्मातिप्रसंग इति
 भावः ॥ अथादित्यादि ॥ पृथक् विशिष्टपृथक् कशाष्टार्थः ॥ परत्वं गुरा विशिष्टपरशब्दार्थः ॥ अपरत्वं गुरा वि
 शिष्टमपरशब्दार्थः ॥ तेषामेकदेशे पृथक्परत्वापरत्वादौ पृथगादिति पंचम्यर्थस्याधेयत्वस्य पद्यान्यपरस

गुरा

भवतामाधिनिरर्थकत्वव्यवहारः कथं स्यादिति॥ वस्तुतस्तु॥ प्रतीयते येनार्थः सप्रत्ययः इति व्युत्पत्ति
सिद्धस्यार्थवानकत्वरूपप्रत्ययत्वस्य भावविहितेन संभवेन लुप्तत्वात्॥ धात्वादीति॥ आ
दिपदात्तुत्तरप्रत्ययत्वपरिग्रहः॥ आख्यातत्वस्यैव निष्ठादेरेव॥ कृतं कृतेपीति॥ तच्चत्वादिनि
तिशेषः॥ कृताविति॥ लाघवादिनिशेषः॥ गवादिपदानां विशिष्टशक्तिं व्यवस्थापयति
पतति॥ पतो विशिष्टतरारां शक्यत्वं विलीयेत ततोऽसदित्यर्थः॥ शक्यत्वासंभवा
दिति॥ कार्यत्वादिवत् शक्यत्वस्याप्यवधिन्नत्वनिपमादित्यर्थः॥ विशिष्टतरा
रामिति॥ गुरुत्वमहत्वादिविशिष्टानां गुरुमहदादिपदशक्यत्वं विलीयेत तस्य
र्थः॥ तत्रापि गुरुत्वमहत्त्वादित्यातिपुरस्कारेण गुरुत्वमहत्त्वादावेव श
क्तिः॥ गुरुत्वादिविशिष्टे तु लक्षणे तस्यापि सुबलत्वादिति भावः॥ अथ पत्रप
त्रदस्य शक्त्या प्रयोगस्तत्रैव तत्पदस्य शक्तिरतो गुरुत्वादौ न गुर्वदिपदशक्ति

॥२७॥

॥राम॥
॥२७॥

रित्यत आह॥ केवलेति॥ विशेषणानां च तेष्वर्थः॥ तुल्य एवेति॥ इहापि कृतः कृतौ शक्त्या प्रयो
गस्य विरहादिति भावः॥ एवं चेत्यादिके चिदित्येतमेकमतं॥ एवं च॥ कर्मत्वरूपस्य फलस्य विशेष
णविधेया कृतः विशेष्यविधेया चात्मनेपदेन तस्य शक्यत्वे च॥ कृदात्मनेपदाभ्यामिति॥ कृताविशे
षणतया विशेष्यतया चात्मनेपदेन लाभ इति भावः॥ कापारविशेषः॥ पाकादिक्रियाधातोः फला
वधिन्नकापारं चित्ततएव फललाभसंभवेन द्वितीयादेः फलमर्थो न सिध्यतीत्यतस्तद्व्यवहारे
पमात्रपदाद्वितीयादेरित्यादिपदात्तुत्तरपरिग्रहः॥ फलजनकत्वं॥ फलत्वविशिष्टजनकत्वं॥ अर्थ
मिति॥ अन्यथा तत्प्रतीतेरनुपपत्तिरिति भावः॥ फले च द्वितीयादेः कदेशे फले च॥ प्रातिपदिकार्थः
प्रकृत्यर्थः॥ अधिकरणात्वेन आधेयता संवधेन॥ एतेनाधेयता बलफलजनकत्वमर्थस्तदेकदेशे
चाधेयत्वेनिरूपितत्वं संवधेन प्रकृत्यर्थे न्वेतीति कस्यचिन्मतं निराकृतं॥ एकदेशान्वयप्रसंगेन
लाघवानुरोधेन॥ फलमात्रमिति॥ फलत्वविशिष्टमात्रमित्यर्थः॥ फलत्वं च कार्यत्वं संसर्गम
र्पादयेति॥ फलत्वात्त्वर्थोऽसंसर्गमर्पादयेत्यर्थः॥ अन्यैश्चित्॥ फलमात्रस्य कर्मण्यर्थत्वे वत्स

आ.म.ति.॥
॥२८॥

निष्कामकसं बधस्यप्रतिपोगिता न वधे दकत्व न पेपाको न ते मनस्येति अथ हारौ नुपपत्तिः॥ जनकता सं बध
स्य रसनिष्कामकत्वात्॥ रसनिष्कामकसं बधस्याप्यभावप्रतिपोगिता वधे दकत्व न पेचतदभावस्य
केवलान्वयित्वनिष्पत्तिरनेनीयपाकेपिन ते मनस्येति अथ हारौ नुपपत्तिः॥ रसं फलमात्रस्य द्वितीयाप्यर्थत्वे
विषादिकर्मसंयोगानधिकरसां द्वये प्रसिद्धतदा तत्रासु न गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः॥ तत्कर्मकग
मनस्याप्रसिद्ध्या तदा अपत्त्वाभावस्य तत्र प्रत्येतुमशक्यत्वात्॥ जनकता सं बधस्याप्यभावप्रतिपोगि
तान वधे दकत्वप्राप्तमनत्वा वधे देन द्वितीयाप्यर्थतन्निष्ठसंयोगस्य तेन सं बधेनाभावप्रत्ययस्या संभवात्
तस्याभावप्रतिपोगिता वधे दकत्वमते तदभावस्य केवलान्वयित्वनिष्पत्तिरनेनीयपाकेपिन ते मनस्येति अथ हारौ नुपपत्तिः॥ तस्मा
न गच्छतीति प्रयोगसंगः॥ गमनत्वा वधे देन जनकता सं बधेन न निष्ठसंयोगाभा यस्य सत्त्वात्॥ तस्मा
त्फलजनकत्वे रवेऽशः फलजनकत्वे वा द्वितीयादेरर्थः॥ न च वंमपि रूपां न गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः तन्नि
ष्ठसंयोगस्याप्रसिद्धेरिति वाच्ये॥ फलजनकत्ववशात् पक्षस्यापि द्वितीयाप्यर्थतया संयोगत्वा वधे देन
रूपा वधे पत्वाभावस्यैव तत्र प्रत्ययात्॥ रूपां न गच्छति रसस्य दौ बाकाशं न पश्यत्येव दत्तादा विवनार्थ
स्य वारदपरत्वात्॥ तदसौ द्वितीयादेः संयोगाद्यात्मकफले शक्तावुदाकृतस्थले संयोगजनकत्वा
दौलक्ष्याभ्युपगमात्॥ रसनिष्कामकसं बधवत्प्रतिपोगिका भावमात्रस्य केवलान्वयित्वे

न बध

लाघवात् २

विन्न १

॥राम॥
॥२८॥

१ मानाभावाच्चेति चेत् ॥ फलसामान्यत्वात् चेति ॥ फलत्वत्वे राला भेदीत्यर्थः॥ निष्ठतसे योगविभागात् लाभे नेति १
संयोगत्वविभागत्वादि २

रसस्य सा गो ४

स्वे २

दि १

द्वितीया विविधेषु विपादेः शक्तिभ्रमादिकं विनासं योगस्य विभागत्वा विविधेषु स्यात् लाभा संभवेनेत्यर्थः॥ फलविशेषोक्तिः॥ सं
योगत्वविभागत्वादि विविधेषु स्यात् लाभा संभवेनेत्यर्थः॥ आत्वर्थत्वात् द्वितीयाप्यर्थत्वे पक्षमर्थः॥ सं बधो
त्वर्थे कदेशे संयोगादा वन्वेति॥ न च विविधेषु संयोगत्वविभागत्वादि विविधेषु लाभेपि न क्षतिरिति वाच्ये॥ तदलाभे
न तु गृह्यमाणं गच्छतो गमने गमिष्यमाणं न गच्छत्युक्तं स्यात् गौ न तु भ्रमे रित्यादि व्यवहाराः स्मरसिकानस्युः॥ गृ
त्रा ह भूमि वृत्ति फलजनकत्वसामान्याभावस्य तत्सत्त्वात्॥ तैत्तिरिक्ता पापात् ह भूमि वृत्ति बभागे नरसंयोगस्य फलजन
नादिति भावः॥ न तु द्वितीयादेः संयोगत्वादि नैव फलमर्थ इति न फलविशेषालाभस्तथा च गम्यादिधातु विशेषस्य न
फलविशेषा वच्छिन्नव्यापारवाचित्वमतज्ञाह॥ इतरच्चेति॥ फलविशेषा वच्छिन्नक्रियापाधात्वर्थत्वानुपपत्तिरर्थः॥
पक्षार्थतया॥ एकस्या एव क्रियायाः पूर्व देशागो नरदेशात् त्वरूपे रारा स्य ता वधे दकत्वस्योक्तिः॥ तदिति मा
वः॥ अप्रपद्यार्थतापानिष्ठापत्तिः कर्मसममिच्छादृते गच्छतीत्यप्यतीत्यादौ बोधस्य वैलक्षण्यानुभवे तु तत्तत्फला
वच्छिन्नक्रियापत्तिर्नैव लक्षणां प्रामां ज्यतीत्यादौ गमं गच्छतीत्यादि प्रयोगा पत्तिरिति वाच्ये॥ गमिस्सममिच्छादृ
तद्वितीयादेः संयोगस्य लक्षणसममिच्छादृतद्वितीयादेः श्रवणं बोधकत्वादेव तद्वारा संभवादिति चेत् ला॥ अत्रिगम्याः
पक्षे पत्वाभावस्य सकलप्रामां शिकसिद्धत्वात्॥ कर्मसममिच्छादृते गच्छतीत्यादि स्वारासिकविलक्षण बोध
स्यानुभवसिद्धत्वाच्चेति निगर्हः॥ न तु तत्रापापगम्यतातामसत्वादौ आत्वर्थे कदेशे संयोगादेः प्रामेः न पदा

न च वं ४

विभागस्य २

३
भेदा

॥ अ. भा. टी. ॥
॥ २९ ॥

चतु गत्वा ५ ५ ५ ५

५५

पत

पि

संभवात्तत्रात्मनेपदस्य च फलसामान्यवाचकत्वात्तत्रात्मनेपदस्य संयोगरूपफलशालित्वप्रत्ययः कथं स्यादित्याशंकते ॥
तवापीति ॥ अदवच्छिन्नेति विशेष संयोगाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः ॥ समभिधाय हारादौ विच्छेदः गम्यतो रामस्य दोग्रामा
देः संयोगशाली तं प्रतीपतेति रवेरा न्वयः ॥ तर्था वापि धातुविशेषसमभिधाय हारात्तथा संभवेपि स्यात्तगमि
प्रभृतीनां पक्षे पतापनेर्दुर्वीरत्वादिति भावः ॥ समभिधाय हाराविशेषात्विषयताविशेषप्रत्ययः ॥ तमाहाप
येत्यादि ॥ स्वर्गजनकत्वमिति प्रतीतिः ॥
तनुष्यपतो ॥ ननु फलत्वेनाप्रतीतौ ननु भवविरोधः ॥ संघौ दिने वज्रप्रत्ययस्यानुभवसिद्धत्वात् ॥ प्रसंगो गत्वा
दिनाप्रतीतौ तु तेन रूपेराशक्तिरप्या वश्यकी ॥ तथा च शौ न त्वं त्वत्प्राह ॥ अस्तु चेति बुद्धिविशेषविषय स्या
पत्यप्रवृत्तिनिमित्तकेत्यर्थः ॥ कृत्यनिवशादेवेति ॥ सामान्यरूपेराशक्तिज्ञानस्यैव विशेषरूपेराशाब्दवो
धेतत्तदनकपदार्थोपस्थितौ चकारा वशादेवेति भावः ॥ प्रकृत्यर्थावच्छेदकेति ॥ फलत्वरूपेराप्रकृत्यर्था
वच्छेदकफलतत्त्वलिवा नकेत्यर्थः ॥ प्रकृत्यर्थावच्छेदकेति स्वरूप कथनं ॥ विशेषरूपेराति ॥ शाब्दनां वच्छेदके न
नां विशेषरूपेरात्यर्थः ॥ न च येन रूपेरापदार्थोपस्थितिस्तेनैव रूपेरापदेशात्तद्वाचनस्य हेतुतया कथं तस्य सामा
न्यरूपेराशक्तिज्ञानात्विशेषरूपेरापस्थितिर्विशेषरूपेरापस्थित्यभावेन कथं विशेषरूपेराशाब्दवो ध ॥
पदार्थोपस्थितिशाब्दवो धोपरिपिसमानप्रकारकत्वेन कार्यकारणभावादिति वाच्यं ॥ पदभेदेन शक्तिः ॥ प

ज्ञानं

॥ राम ॥
॥ २९ ॥

ना २

५

प्रकृतेशेकः

नु

पदार्थोपस्थितोः कार्यकारणभावभेदात् ॥ अत्र सामान्यरूपेराशक्तिज्ञानादेव विशेषरूपेरापदार्थोपस्थितिशाब्दवो धोपर
भुपगमात् ॥ न च नो धौ विच्छेदापत्तिः ॥ हरिपदादेरपिसमावत्त्वादेव शब्दतावच्छेदकत्वस्य सुबलत्वादिति वाच्यं ॥ तत्रा
मरादिकोशावतत्तद्रूपेरावशास्यताप्रतीतिरिति भावः ॥ एतच्च भुपेयत्वं ॥ यवमपि फलतुष्टीकाविषयत्वभेदेव त्वोदे अन्यतमत्वं
रपिविनिगमनानि ॥ हेराशब्दतावच्छेदकत्वापत्त्याशक्त्या न तस्य दुर्वचत्वादिति धो ध ॥ सतिगम्योः पूर्णत्वोभा
वस्य कर्मसमभिधायित्वेन तस्य प्रतीत्या दोषिलक्षणाप्रतीतेः स्वारसिकत्वस्य कदाचिद्विद्वत्पक्षसंभवात् ॥
गामादेर्गमनादि कर्मत्वव्यवहारोपपत्त्या फलस्येधात्वर्थतावच्छेदकत्वं व्यवस्थापयति ॥ अत्र चोक्ताया
त्वर्थतावच्छेदकेति ॥ धातुप्रतिपाद्यतावच्छेदकेत्यर्थः ॥ धातुत्वं न संकेतविशेषसं बध्नेन धातुपदत्वं ॥ शालित्वं च संस
र्गः ॥ ननु शब्दतावच्छेदकेतर्तभावः ॥ न च यमगोनुपुपादिस्यादौ अग्नेरपि नु होति कर्मत्वापत्तिः ॥ अग्निसंयोगावधि
न क्रियापाः ॥ नु होत्यर्थतया त्वर्थतावच्छेदकसंयोगात्मकफलशालित्वस्यादौ विविधसलादिति वाच्यं ॥ अग्नि
संयोगावच्छेदकत्वतादिक्रियातया त्वर्थः ॥ तथा सति घटैरु होति स त्रितीयापार्थस्य परस्मैवेतत्वेधात्वर्थे न्यपानुपप
पत्तेः ॥ अत्र नु अग्निसंयोगावच्छिन्नतादिक्रियानुसूलकर्तव्यापारस्यैव नु होत्यर्थतया क्रियापास बधात्वर्थता
वच्छेदकत्वात् ॥ अग्नातिलजसत्यमर्थः ॥ स्यात्वापचतीत्यादाविनपरंपरासंबधावच्छिन्नाधेयत्वं ॥ तच्च धात्व
र्थव्यापारवाच्येति ॥ सत्यमर्थेनाधेयत्वस्यालक्ष्णोन्वितत्वा निपमात् ॥ इति ननु नानागमिकर्मत्वादौ धा

स्या

५४५ **पूर्व** देशे धातौ गम्यादेरभेदसं बंधेना न्ययः ॥ कर्मणि वैचित्र्यात् नने दार्पकबुत्पष्टी स्मरणादभेदस्य प्रकारतया बोधा
नापत्रजनस्मरणांतगम्यादिपदे तात्पर्यमाह कं ॥ कर्मपदस्यैव गम्याचवर्धितधात्वर्थतावच्छेदके फले लक्ष्यरोति भा
वः ॥ ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वमेव कर्मत्वम् ॥ न तो नागमादेर्गम्यादिकर्मत्वमवहारानुपपत्तिरित्यत आह ॥
नान्विता ॥ कर्मत्वस्य कर्मत्वमवहारस्या ॥ पूर्वस्मिन् देशे रति ॥ प्रसंगादित्यग्रे तनं सर्वत्र सं बध्यते ॥ पूर्वदेशस्य
गमिपत्यर्थजन्या विभागरूपफलबलादिति भावः ॥ यथापि पतथा तोर कर्म कतपा पूर्वोत्तरदेशयोस्तु भवस्यैव
तत्कर्मत्वमवहारोपादानमुचितं तथापि नरकं पतितो नरकपतित इत्यत्र द्वितीया तत्पुरुषानुसासनस्वभावात् ॥ ५
मि **नर** देशस्य तत्कर्मत्वम् ॥ नभः पतंत्वात् स समं पतत्रिरादित्यत्र नभसः कर्मतया उत्तरदेशस्य
तत्कर्मत्वमस्यैव त्वमिप्राप्यति केचित् ॥ उत्तरस्मिन् रति ॥ तस्यापि पत्यर्थजन्यसंयोगात् कत्वादि ति भावः ॥
पूर्वापरयो रिति ॥ उभयेरिव स्यते पत्यर्थजन्यविभागसंयोगात् कत्वादि ति भावः ॥ प्रसंगादिति ॥ अस्मन्म
ते गमिपत्योः संयोगावच्छिन्नायां स्यदेऽश्रुके केवलं क्रियाप्राप्त्या कत्वादि तदोषां वक्रा राः ॥ पतनत्वं न ४
चगुरुत्वासमावापिकरणा कृत्वा ज्ञात्रवन्ति जन्मतावच्छेदकजातिविशेषः ॥ तस्यैव पतथा तुरास्यताव
च्छेदकचटकतपानगमिपत्योः पर्यापतेति भावः ॥ ननु कर्मपदं तत्तद्वा बुद्ध्या मित्रा हारात्कलत्वेन तत्फलस्यैव बो
धा येसां क्षमिति नैतदोषः ॥ न न तथापि पूर्वोत्तरदेशयोः स्यदेः कर्मत्वमवहारो दुर्वार इति वाच्यम् ॥ कर्मपदस्य धातुत्वे

॥ रात्मा ॥

॥३०॥ २

कर्मवाचकपदादेवलाभात् ५

नसकर्मकधातुघटितकर्मत्वस्य बोधे साको हतया तस्या बोध्यत्वादिस तत्त्वात् ॥ फलावच्छिन्नैति ॥ न वच्छिन्नो ता तस्यैव
व्यदासः ॥ न कर्मकत्वमवहारः ॥ मुख्यसकर्मके त्वमवहारः ॥ तथा च गम्यादेः स्वारसिकसकर्मकमवहारानुपपत्त्या फलो
वच्छिन्नक्रियावाचित्वमिद्विरिति भावः केचित् ॥ न तत्तु सामान्यधर्मो न कर्मपदशक्यतावच्छेदकः न वा सामान्यतो
धात्वर्थजन्यफलशालित्वं तच्छक्यतावच्छेदकमपि तु विशिष्टगम्यर्थजन्यसंयोगशालित्वस्यैव तन्मविभागशालित्वा
दिकमेव शक्यतावच्छेदकं नामो गमिकर्मत्पादौ गम्यादिपदे तात्पर्यमाह कं ॥ न चैवं कर्मपदस्य नानार्थतापत्तिरिति
वाच्यम् ॥ प्रत्येकमादाय विनिगमना विरेहणात् तथापि नानार्थत्वस्य दुर्वारत्वात् ॥ तत्र ह्यतिविशेषवाचकपदस्य नि
व्याहारस्य निषामकतया गमिकर्मत्पादौ न स जादियटितकर्मत्वप्रतीतिः ॥ इनामः स्यदिकर्मत्पादिव्यवहारोपि नाप्योप्यः
किं त्वपार्थक्यः कर्मत्वस्य धातुविशेषव्यक्तितास्य दौधधातोस्तानि रत्नप्रवेशादित्यत आह ॥ फलावच्छिन्नैतीत्याहुः ॥ न
चैवं जानातीत्यादौ सकर्मकत्वमवहारो न स्यान्नत्र फलस्य शक्यता न वच्छेदकत्वादित्यत आह ॥ भाक्त्यति ॥ जा
नात्मादे रिति ॥ सकर्मकत्वमवहार इति शेषः ॥ तथा च वैतिवादिप्रतिपक्षे त्वमेव सति सविषयकत्वं त्वमेव तत्र सक
र्मकत्वमिति भावः ॥ न चैवं तद्योगे कथं कर्मप्रत्यपत्तं आह ॥ तादृशेति ॥ मुख्यं भाक्त्याधारणा सकर्मकमवहारवि
षयधातुयोग्यत्वेत्यर्थः ॥ कर्मप्रत्ययाः द्वितीयादयः ॥ आदिपदाद्गो जनापपतते पुष्पेऽप्यः स्मरपति ॥ मातुः स्मरतीत्या
दौ चतुर्थी प्रत्यादेः परिग्रहः ॥ केचित् ननु पादशब्दानुयोगे कर्मजलपोऽनुशिष्यते तस्यैव सकर्मकतया कथं गम्या

समवेतत्वं
यता

[illegible]

अकृतपल्लवानि३

स्यत्

॥ राम्ना ॥

॥३१॥ ३

ननु तेन गम्यते ग्रा मश्चैत्रे रोत्या दो वैत्र ४६ तिप्रा ९

या

अवधारतिप्रसंगो वाररापि इति भावः॥ केचित्तु द्वितीयोक्त्यापि फलार्थकत्वे प्राचीन न पञ्चांग मङ्गलीत्यादेः निराकाङ्क्षत्वापत्तिः
प्राचीने दीर्घावररुदं वा निष्ठादी विधिनिराकाङ्क्षत्वाभ्युपगमादित्यत आह आस्तावेति चेन्न ह्यविशिष्टातिशयतीत्या
दौ जनक तत्संबन्धेन फलविशिष्टो व्यापारः॥ गम्यते रत्नादौ जन्मतत्संबन्धेन व्यापारी विशिष्टफलमित्यर्थः॥ कश्चिद्व्यातस्य
लेफलं विशेषणं व्यापारे विशेष्यः॥ कर्मव्यातस्य लेफलं विशेष्यं व्यापारे विशेषणं व्यत्यति वै चित्रात्॥ कर्मवहितस्तु
र्मभाषेपत्वमर्थः॥ तेन गताङ्गकृतिचैत्ररत्नादौ भ्रामवृत्तिसंपोगजनकस्य दानुकूलकृतिमान्॥ गाढरास्ये दाश्रयत्ववा
रे चैत्ररत्नाच्च न प्रज॥ कर्मव्यातस्याश्रयत्वमर्थः॥ निष्ठकृतिजन्यसंपोगाश्रयो
गामरसाद्यन्वयधीः॥ कर्मकृतश्राश्रयोऽर्थः॥ तेन गतो ग्रामश्रेत्रे रोत्यादौ यथोक्तसंपोगाश्रयाभिन्नो गामरसाद्य
न्वयधीः॥ केचित्तु कर्मव्यातस्य फलमर्थः॥ कर्मकृतश्राफलाविशिष्टोऽर्थः॥ तेन गम्यते ग्रामश्रेत्रे रोत्यादौ यथोक्तस्येदं ज
फलं न्यबोधग्रामरूपत्वप्रधीगतो ग्रामश्रेत्रे रोत्यादौ यथोक्तस्येदं जन्यफलविशिष्टाभिन्नो गामरसाद्यन्वयधीः॥ अतएव परत्वं
सुपांशकृत्यार्थापेक्षिकं तिबादिना त्वस्यार्थफलश्राप्राप्तेक्षिकं प्रत्याप्यते इति बध्यमाणा व्युत्पत्तिः साधुसंगच्छते॥ अन्य
थातिवादेः फलार्थकत्वाभावादत्र कल्पेतदसंगतत्वापत्तेरित्याहुः॥ अनुरोधादिति फलस्य परिदृष्टादिनिष्ठसंपो
गविभागादेरात्मनिष्ठत्वेणात्मप्रजातिव्याप्त्यानं विज्ञातीति॥ अवधारति इति भावः॥ परस्मैवेतत्त्वस्य फलान्वये
त्वेन दोषतादवस्थादुक्तं क्रियान्वयीति॥ धालेर्भावपीत्यर्थः॥ एतच्च तस्यान्वयप्रतिबोधनापनुतदंतर्भावेनार्थः।

ॐ

३५

ति क्रियायां

गमनहानादि३

Jo

5

1138114

पसु

एव

॥३॥

अतश्चेति। उद्देश्यत्वत्वावहित्वा बोधकत्वादेव२
भोजनसाध्यकप्रवृत्तिस्तन्वेदि२

613411

शिवमित्यर्थः॥ एवं च पादपुष्पादिनां विविधव्यापारवाचकत्वं यद्वा तौ नैवापि कैतयेन तेन द्रष्टोस्तादृश्येणान्वयित-
मर्थस्तत्रापचेर्विकृतिः॥ अतोर्बिभागः। गमेः संयोगः ददाति कीरातीत्यादेर्विलक्षणास्त्वलादिसृजितामिश्रभूतीनांपर्या
नशक्तिकल्पने पदानां रसस्य तावत्प्रसंगेन व्यापारांतर्भावेनैव गौरवादिति भावः॥ अनुकूलत्वांतर्भावगौरवादेकदेशा-
ह व्यापतेष्वप्यापारमात्रेति॥ आख्यात इति॥ अर्थ इत्यनुषङ्गते॥ व्यापारत्वं च धर्मत्वं॥ नन्वेव गौरवं धर्मत्वं
स्याखंडेण प्रथितेति चेन्न तदपेक्षया गुरुत्वात्॥ न च व्यापारत्वं प्रवृत्तित्वमेवेति वाच्यं॥ पचते
सादौ बिध्यर्थे स्पृकृतिसाध्यत्वस्यानन्वयप्रसंगादिति चेन्न॥ पचतीत्यत्रापचेर्विकृतिजनकनक्रियात्वस्यानंतपदा-
र्थघटितस्य शाब्दतावच्छेदकत्वकल्पनमपेक्ष्य पचेर्विकृतिवत्संयोगधर्मत्वरूप व्यापारत्वस्याखंडधर्मस्य शाब्द-
तावच्छेदकत्वकल्पनाप्राप्त्यवलम्बीयत्वात्॥ न वतिवादीनां लघुतवं प्रवृत्तित्वमपहाप्य धर्मत्वरूप व्यापारत्वस्य
उपाधिरूपस्य शाब्दतावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य किंप्रतंधात् नो वत्फलजनकतत्तव्यापारत्वस्य शाब्दतावच्छेद-
कत्वकल्पनमेव साधितेति वाच्यं॥ तथा दोषोऽप्यथाह नां स्वल्पत्वाभावादिति भावः॥ अन्य जनकभावश्चाप्यल-
योर्जन्यजनकभावसंसर्गपर्यायमालम्ब्य इत्यर्थः॥ पचति चेत्तद्वत्त्वादावार्यातार्थव्यापारस्य क्रियादित्वस्य
जनककृत्या प्राप्तत्वं संबन्धेनैव चैत्रादावव्यभिचारीति भावः॥ वर्त्तमानादि सादिपदात्तत्वात् तत्त्वनिष्ठत्वप्रो-
पदिग

अपस्वेपि ३ तमपेक्ष्य ३ ने

॥ स्तम्भा ॥

113411 6

नम्याश्च काशीं गच्छेदित्यादिः ३

ग्रहः॥ इष्टसाधनात्वादिकमित्यत्रादिपदात्कृति साध्यत्वबलवदनिष्टानुबन्धित्वांशपरिग्रहः॥ न चैतत्तत्प्राप्त्यर्थं
जानीयादि२ व्यापारस्यैवैतत्तत्प्राप्त्यर्थः॥ जानातीत्यादाविवधात्वर्थेयवतदन्वयेकानुत्पाददशायां व्यापारसत्त्वेऽपि चतीतिप्रयोगो न स्यात्तस्या
नवगता वत्त्वपक्ष्यतीतिप्रयोगः न स्याद्व्यापारातीतत्वदशायां फलसत्त्वेऽपि चतीतिप्रयोगः स्यात्तत्त्वतीतिप्रयोगः॥ काशीसंघो
गजनकक्रियाया इष्टसाधनत्वादि~~त्वादि~~तिभावः॥ न च विहितधरादेर्निरर्थकत्वे वक्ष्यमाराहृणाराण्यनिरत न रति
आह भावेति॥ तेनेति भविष्यत्वस्य चार्थे व्यापारस्य चान्वयात्तस्य च तत्र तदानीं बाधार्थे तत्राप्रयोगो नावः॥ न च तस्मिन्
प्रयोगे इत्यनुषज्यते रतिः॥ मिथ्यरतिः॥ गमिधात्वर्थत्वस्य संयोगात्तत्फलस्य द्विष्टत्वेऽपि लज्जार्थस्य तदनुकूल व्यापार
भावस्य दक्षुपस्यादिवि~~त्वादि~~तिभावः॥ इत्यादिपदात्तमहिकहनिर्गमोऽभिधः त्यागइत्यादेः परिग्रहः॥ ननु फ
लस्य धात्वर्थत्वे धात्वर्थता वच्छेदक फलशालित्वं कथं कर्मत्वमित्यत आह॥ प्रत्ययेति॥ तत्रैधातुसमाभिधाहृ
तप्रत्ययोपनीतपरसमवेत व्यापारजन्यतत्तद्वात्वर्थफलशालित्वं तत्रैधातुकर्मत्वमित्यर्थः॥ अत्र तत्रैधात्वर्थफ
लशालित्वमात्रोक्तौ चैत्रोक्तामंगच्छतीत्यत्रात्रात्मस्यैव चैत्रस्यापि कर्मत्वापत्तिः॥ गम्यर्थफलस्यातामसंयोगस्य
चैत्रेणिसत्त्वादतो ज्ञानांतं फलनिरोधरां व्यापारजन्यत्वमात्रोक्तौ वक्षितं~~त्वा~~र्थफलस्यातामसंयोगस्य चैत्रा द्वाव
न्यसमवेतादंगम्यर्थफलस्यातामसंयोगस्यापि~~त्वा~~वपवस्तत्समवेत व्यापारो~~त्वा~~त्तत्त्वजन्यत्वान्तिदोष
तादवस्थस्य तत्त्वाह॥ उपनीतांतं व्यापारनिरोधरां॥ चैत्रोक्तामंगच्छतीत्यत्रात्रात्मो न प्रकृतप्रत्ययोपनीतः किं तु वै
चैत्रान्यचैत्रावपवसमवेतचैत्ररूपो१ चैत्रान्योपचैत्रा२ ३ चैत्रसमवेतक्रियाजन्यतया तदोषतादवस्थस्य मतः३
परसमवेतत्वं व्यापारविरोधरां चैत्रसमवेतक्रियाजन्य

वैजयं

त वा
तथा स्यात्तावच्छेदेकत्वादिति भावः ॥ ननु तत्रारव्यातस्य प्रत्येकक्षरापेक्षेनैवावबोधो भविष्यतीत्यत आह ॥ प्रकृतिः
पञ्चतीत्यादेरिति ॥ प्रयोगस्य प्रसंगादित्यत्रेतनेनान्वयः ॥ ननु तत्राधाररागानुकूलत्वस्य संसर्गत्वात्तौ पदौ
रूपतन्त्राह ॥ विभागेति ॥ ननु तत्रारव्यातस्याश्रयत्वमेवार्थ इति वाच्यं ॥ विभागस्तु पदस्यैव तन्मतेष्वर्थ
तथातदाश्रयत्वस्यापि तत्र सत्वात् ॥ फलान्तराभावात्तत्राभावात्तत्संगः ॥ ननु तत्रारव्यातस्य स्य दत्त्वादिहोपेक्षेनैवावबोधो भविष्यतीति
रिति वाच्यं ॥ धातोर्नानार्थत्वम् ॥ आश्रयकतया तत्रारव्यातस्यापि तत्कल्पनापेक्षेनैवावबोधो भविष्यतीति भावः ॥ एतदापान्तः ॥
तत्र घ क्रियायां पादराविभागानुकूलत्वेनैव तन्मतेष्वर्थस्यारव्यातार्थव्यापारे संसर्गत्वात् ॥ ननु तथापि क्षेत्रपञ्चती
त्यादौ तत्रारव्यातार्थत्वप्रकारकबोधस्य स्वारसिकत्वेन सत्कलपामारिकाका नुभवसिद्धस्यापलापप्रसंग इति वाच्यं ॥
तन्मते विप्रवृत्तिरस्यैव तत्रारव्यातस्यावच्छेदकत्वात् ॥ अत्रेतेनैव तत्राग्निः पञ्चतीत्यादौ च व्यापारे लक्षणा ॥ स च व्यापारः
ते संप्रयोगादिवेद्यः ॥ ननु तत्रैवैतत्तत्तदौ विध्यर्थकृति साध्यत्वस्यानवपापतिः कृतौ कृति साध्यत्वाभावात् विध्यर्थकृति साध्य
त्वेष्टसाधनत्वपरे कत्रा न्यपि त्वनिपमे न धात्वर्थे फले पितदन्वयस्यासंभवात् इति वाच्यं ॥ तत्र धातोः फलानुकूलत्वा
पारे लक्षणा कतया धात्वर्थे व विध्यर्थकृति साध्यत्वेष्टसाधनत्वादीनामसंभवात् ॥ वक्तव्यं ॥ पञ्चतीत्यादौ धा
तोः फलानुकूलत्वेनैव दत्त्वादिप्रकारकबोधस्य स्वारसिकत्वेन प्रामारिकाका नुभवसिद्धस्यापलापप्रसंग इत्येव तन्मते

श्रीः ॥ लक्षितलक्षणास्फुरैवलक्षणा ॥ स्फुरैवेति परमतव्यवधेदाय ॥ द्वौरेफौ पञ्चेति व्यस्यत्या
द्विरेफपदात्तममरपदस्योपस्थितिः ततो लक्षितता दृशपदशब्दसंबन्धित्वज्ञानात् तन्ममर
स्य शाब्दधीः ॥ अथ द्विरेफपदात्तलक्षणाया उपस्थितममरपदादेव ममरशाब्दबोधसंभ
वे कृतं तत्र लक्षितलक्षणापेक्षेति चेत् ॥ तथा सति द्विरेफस्येत्यादौ तत्र विभक्त्यर्थान्वयान्न स्यात्
नहि तत्र ममरपदप्रकृतिः येन तदर्थे विभक्त्यर्थान्वयबोधः स्यादिति केचित् ॥ द्वौरेफौ पञ्चे
ति व्यस्यत्याद्विरेफपदस्य रेफद्वयविशिष्टपदशक्तिः ततो तादात्म्येन ममरपदत्वविशिष्टे तद्वाच्य
त्वसंबन्धेन स्वरूपतो ममरत्वप्रकारकोपस्थितिस्तथैव शाब्दबोधः चरमलक्षणापद
बोधकत्वपरमिसाहुः ॥ मितां सकांस्तु ॥ अत्रादिलक्षणापेक्षेनैव निर्वाहे कृतं लक्षितलक्ष
णाया ॥ ननु शुद्धलक्षणातो एतस्याभेदो न व्यवहियेत इति वाच्यं ॥ परंपरासंबन्धेनैव
तत्त्वेन पदधारितत्वेन च एतस्या ततो भेद इति साहुः ॥

५३०. ८८॥
॥च. ८॥

१ वचः साक्षात् कृतिः कस्य तं तुल्यं च वक्ति ना देव्यं दासः ॥ तस्य पक्षार्थत्वे तं तुल्यं पक्षं नीत्या दोतं तुल्यं पक्षं
स्य तं तुल्यं वचनं परमं वेतलस्य द्वितीयाधर्पस्य धातुर्धः न च पापतेः ५३

तस्या दर्शनरूपरसादिः २

126

लक्षणाया

दोषो बोध्यः ॥ गुरुमतमाह ॥ तत्र तत्रे सादिना ॥ तत्तत्कलेति ॥ तानि ताविकलाणि ॥ तत्तत्संयोगविभागविकृतिसंज्ञविशेषो
नक्षत्रा वादिरूपैरिति ॥ ~~तत्र~~ व्यापारविशेषेतीति ॥ मित्यजिपचीनां कर्तुः ॥ स्यं दैव्यं सैव तं ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना
तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना
घटादेः प्रतिपोगित्वं संधेन धातुर्धः अथ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना
चैत्रादेः स्वतंत्रजनककृत्यादिमत्वेन धातुर्धः अथ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना
दिप तत्तत्प्रतिपोगित्वं ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना
मर्यादा तस्य फलमेवार्थः ॥ तादृशस्येति ॥ वर्तमानत्वादिति शेषः स्येत्यर्थः ॥ अनुभवः स्वारसिकत्वेन वि ॥ अ
शेषरागीयः ॥ तेनैव तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना ~~तत्र~~ तत्तत्सादिना
त्यपि बोध्यमिति दिक् ॥ ॥ इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीनमो महाचार्य रमजमहामहोपाध्याय
श्रीतर्कवागीशमहोचार्यधिरजिताचार्यातशक्तिवादीविरचितं समाप्तं ॥ ॥ श्री ॥ शुभं भवतु ॥
पादशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ॥ यदि शुद्धं मशुद्धं वा मद्योषो न विद्यते ॥ १ ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः

॥राम॥
॥४०॥ ५३